

Elisabeth

En dronning i eksil

Helene Evysdatter Helle

Masteroppgave i historie

Institutt for arkeologi, historie, kultur- og
religionsvitenskap

Det humanistiske fakultet

UNIVERSITETET I BERGEN

Våren 2019

© Helene Evysdatter Helle

2019

Elisabeth – En dronning i eksil

Helene Evysdatter Helle

<https://bora.uib.no/>

Sammendrag

I denne oppgaven tar jeg for meg livet til den habsburgiske prinsessen Elisabeth. Hun var gift med den dansk-norske kongen Christian 2. og valgte å gå i eksil med han etter opprøret i 1523. Hennes liv er beskrevet som et tragisk et, men det er lagt lite vekt på hennes liv og virke. Denne oppgaven vil sette søkelyset på Elisabeth og skape et bilde av henne.

Hovedsakelig vil oppgaven fokusere på eksiltiden til hennes død i 1526. I tidligere forskning er det skrevet at hun hadde en administrativ rolle i forsøket på gjenerobringen av landene. Hva hun gjorde og hvem hun snakket med er derimot blitt utelatt til fordel for å beskrive en tragisk skikkelse.

Oppgaven er hovedsakelig basert på brev skrevet av henne og til henne. Hovedfokuset har vært på korrespondanse mellom henne og Christian 2.. For å få et godt bilde av henne er oppgaven delt inn tematisk, med fokus på enkelte hendelser. Temaene Elisabeth og reformasjonen, Elisabeth og gjenerobringen av landene og Elisabeth og Christian 2. gir et godt overblikk over de viktige sider ved hennes liv og viktige hendelser i dette tidsrommet.

Oppgaven konkludere med at tidligere forskning har rett i å karakterisere hennes liv som et tragisk ett, men at de lar dette overskygge hennes arbeid i gjenerobringen. Elisabeths liv besto av flere roller som hun spilte så godt hun kunne.

Abstract

This master thesis discusses the life of Elisabeth of Habsburg, also known as Isabella of Austria. Elisabeth was married to the Danish-Norwegian king Christian 2. in 1514. She chose to go in exile with Christian 2. after the rebellion in 1523. Historians often describe her life as tragic. However, little emphasis has been put on understanding her life and work.

The thesis explores Elisabeth's life from the time of exile to her death in 1526. Previous research states that she had an administrative role in the Christian 2. s attempt to re-conquer Denmark and Norway. However, her role and actions have not been investigated.

Main sources are letters written by Elisabeth or received by Elisabeth during this period, with focus on correspondence between her and Christian 2..

My thesis is divided thematically. I have selected the following topics: Elisabeth and the Reformation, Elisabeth and the re-conquering of Denmark and Norway and Elisabeth's relationship with Christian 2.. Discussing Elisabeth's life across these topics highlights key aspects of her life.

Findings confirm previous research characterizing Elisabeth's life as tragic. However, this perspective downplays her considerable contributions to Christian 2.s attempt to re-conquer his kingdoms.

Forord

Kongemakt har vært et tema jeg lenge har interessert meg for, men da jeg begynte på masteroppgaven var jeg usikker på hva jeg ville skrive om. Jeg visste at oppgaven ville ta for seg en form av kongemakt og at jeg ville fokusere på nordisk historie. Opprinnelig hadde jeg tenkt på middelalderen og en sammenligning mellom Norge og England.

Det var min veileder Geir Atle Ersland som foreslo å skrive om Elisabeth av Habsburg. Etter å ha lest det lille som var skrevet om henne i historieskrivningen, valgte jeg denne dronningen som tema. Elisabeths liv ville gi et mer personlig bilde av første del av 1500-tallet og forandringene innenfor samfunnet i reformasjonens begynnelse. Hennes liv som eksildronning hadde et godt kildegrunnlag og derfor jeg lagt mest vekt på denne delen av livet hennes.

Tusen takk til min veileder Geir Atle Ersland for gode råd, tålmodighet og for å ha foreslått å skrive om Elisabeth.

Tusen takk til mine foreldre Evy Hermansen og Helge Helle for korrekturlesning i slutfasen og moralsk støtte gjennom studiet.

Innhold

Kapittel 1: Introduksjon og metode	1
Innledning.....	1
Tidligere forskning på temaet	2
Metode for oppgaven.....	5
Kildemateriale	7
Kapittel 2: Elisabeth og reformasjonen	9
Innledning.....	9
Luthers reformasjon.....	10
Elisabeths reise til Nürnberg	13
Reaksjoner på at Elisabeth mottar nattverd på luthersk vis	18
Reaksjonene fra familien.....	19
Elisabeths død i et religiøst perspektiv.....	22
Reformasjonen i Skandinavia	24
Oppsummering.....	29
Kapittel 3: Elisabeth og gjenerobringen av Danmark og Norge	30
Innledning.....	30
Parets potensielle allierte og den politiske situasjonen i Europa	30
Elisabeth i Berlin.....	35
Forholdet mellom Elisabeth av Habsburg og Kurfyrstinne Elisabeth.....	45
Forhandlingene i Nürnberg	47
Forholdet mellom Elisabeth og Fru Margrete	49
Militær styrke	51
Møtene i Hamburg og Lübeck.....	53
Oppsummering.....	53
Kapittel 4: Forholdet mellom Elisabeth og Christian.....	55
Innledning.....	55
Forskjeller i parets politiske bakgrunn og barndom.....	55
Ekteskapsforhandlingene	60
Livet ved det danske hoffet.....	63
Christians felttog i Sverige.....	67
Christian og Elisabeth i eksil	68
Parets respekt for hverandre	69
Religion i forholdet.....	70
Paret og barna	71
Oppsummering.....	72

Kapittel 5: Oppsummering og konklusjon	74
Innledning.....	74
Var religion viktig for Elisabeth?.....	74
Hva var hennes rolle i gjenerobringen?	75
Hva var forholdet mellom Elisabeth og Christian 2.?	76
Hvem var Elisabeth?	77
Appendiks	78
Kildesamlinger	78
Digitale kilder.....	78
Litteratur.....	79
Illustrasjoner.....	80
Kart	81

Kapittel 1: Introduksjon og metode

Innledning

Elisabeth av Habsburg er en lite kjent karakter i den nordiske historieskrivingen. Gift med Christian 2. Hennes liv var turbulent etter at Christian 2. mistet den danske tronen i 1523. Giftermålet var kanskje det mest prestisjefylte ekteskapet som var blitt inngått av en nordisk monark. Elisabeth var sønnedatter av den tysk-romerske keiseren Maximilian 1. og søsteren til Karl 5. som fulgte sin bestefar som tysk-romersk keiser. På morsiden var hun også barnebarn av Isabelle av Castilla og Ferdinand av Aragon. Elisabeth ble født 18. juli 1501 og fikk navnet Isabella. Dette skiftet hun til Elisabeth da hun giftet seg med Christian 2. Hun var datter av kong Phillip av Østerrike og dronning Johanna av Castilla,¹ men på grunn av morens galskap etter farens død ble Elisabeth og søsknene oppdratt i Nederland hos erkehertuginne Margrete,² mens farfaren, den tysk-romerske keiseren Maximilian 1. stod som verge.

Elisabeth levde et kort liv, men det var et liv som var preget av store forandringer. I hennes levetid opplevde hun begynnelsen på reformasjonen og de forandringene den førte med seg. Europa gikk inn i en ny tid og det gamle samfunnssystemet begynte å forandre seg. Det var konflikter innad i Europa og press i øst fra det ottomanske imperiet. Dette var konflikter som hennes familie stod i sentrum av. I en alder av 13 år ble hun gift med Christian 2. av Danmark som er en mye omdiskutert karakter i dansk historie.³ Christian 2. var også en del år eldre enn sin brud, og hadde en elskerinne, Dyveke, som han ikke ønsket å gi slipp på selv etter ekteskapsinngåelsen. Det var også Sigbrit, mor til Dyveke som skapte problemer i den første tiden. Sigbrit var en torn i siden for Elisabeths familie da ekteskapet ble inngått. Hennes stilling som rådgiver for Christian 2. var spesielt lite likt i Nederlandene, som så ned på henne. Sigbrit var ikke en del av adelen og var opprinnelig fra Nederlandene.⁴

Reformasjonen som hadde sitt startpunkt i 1517, skulle spille en vesentlig rolle i parets eksiltid. Elisabeth og Christian 2. skal ha blitt overbevist av Luthers reformasjon og gått over

¹ Lade (1945) s. 208.

² Også omtalt som Margreta av Østerrike og Margreta av Nederlandene.

³ Gift via stedfortreder i 1514. Paret hadde en separat vielse i København året etter.

⁴ Ermland (2000) s. 26.

til protestantismen. Dette skapte konflikt med hennes familie, som var katolsk og med brorens stilling som tysk-romersk keiser. Det skapte spenninger i en periode der ekteparet var avhengig av støtte fra hennes familie.

Selv om Elisabeth kom fra en innflytelsesrik familie og inngikk ekteskap med Christian 2. av Danmark, har historikerne viet henne lite oppmerksomhet. Blir hun nevnt er det som en tragisk skikkelse, men også en lojal hustru. Det er skrevet at hun var en aktiv del av kongens forsøk på gjenerobringen av Danmark og Norge,⁵ men ikke hva hun gjorde. Denne oppgaven vil ta for seg hennes liv og finne personen bak myten. Hvem var hun? Hva var hennes rolle i eksiltiden? Hvor viktig var religion for henne? Hvilken, om noen, politisk og administrativ rolle spilte Elisabeth av Habsburg under eksiltiden?

Tidligere forskning på temaet

Elisabeths ektemann, Christian 2. er en mye omdiskutert karakter i dansk historie. Historikere har enten et positivt eller et negativt syn på ham. Tradisjonelt har den svenske historieskrivingen vært farget av den folkelige tradisjonen i synet på Christian 2. I svensk fortellertradisjon er Christian 2. omtalt som «Kristian tyrann», som refererer til Christian 2. sitt hærtog i Sverige og blodbadet som fulgte. I sin bok «Norsk politisk historie 1513-1537» skriver Lars Hamre at dette synet har overlevd fram til vår egen tid og at det er først i senere tid at svenske historikere har begynt å se Christian 2. i et mer positivt lys. Samtidens svenske historikere, som var preget av hendelsene, har ikke noe positivt syn på han. Hamre trekker fram et historieverk av Johannes Magni, som bruker Christian 2. som en advarsel til konger og fyrster «som stå effter at regera sine Vndersåter Mehra medh Grymheet och Tyrannij än medh nådh,» og Olaus Petrie som mente at Christian 2. var en straff fra Gud. Det som er interessant med disse to som Hamre omtaler, er at de tilhører to forskjellige retninger innenfor kristendommen. Johannes Magni var katolikk, mens Olaus Petris var en av de ledene svenske reformatorene.⁶ Dette sier mye om samtidens syn på Christian 2.

⁵ NBL Elisabeth.

⁶ Harme (1998) s. 87.

Fra dansk side trekker Hamre inn fire historikere for å vise hvordan synet på Christian 2. har forandret seg i dansk historieskrivning. Den første han trekker fram er Arilds Huitfeldt. Huitfeldt representerer den eldre danske historieskrivningen om kongen, som gir et relativt negativt syn på Christian 2. og hans rådgiver mor Sigbrit. Hamre påpeker at Huitfeldts stilling som adelsmann har vært med på å farge hans syn på kongen.⁷ Den neste Hamre nevner er Ludvig Holberg, som har et mer positivt syn på Christian 2. og ser ut til å ha sympati for enkelte av kongens reformer. Henrik Behrmann er den historikeren Hamre mener går lengst i å forsvare Christian 2. Behrmann sitt verk om Christian 2. kom ut i 1815 og han beskriver kongen som en idealfyrste. Hamre på sin side mener at Behrmann var påvirket av ideer og tanker fra reformasjonstidens Danmark, samt dyrkingen av de personlighetene som kom med Napoleonstiden. Den siste Hamre tar opp er C.F Allen og hans arbeid med verket «De tre nordiske rikers historie 1497-1536.» For Allen er Christian 2. en sentral person i verkene og hans hovedpunkt i skildringene av hendelsene i dette tidsrommet.⁸ Allen har et meget positivt syn på Christian 2. og fokuserer på kongens borgervennlige politikk. Hamre mener at dette synet på Christian 2. og han borgervennlige, men til tider adelsfiendtlige politikk, kan ha bakgrunn i Allens egne politiske synspunkter.⁹

Christian 2. er altså en omdiskutert karakter i den nordiske historieskrivningen. Dette er i stor kontrast til Elisabeth, som kun er sporadisk nevnt av historikere og alltid i forbindelse med ektemannen. Mens synet på Christian 2. har forandret seg gjennom årene, har synet på Elisabeth alltid vært positivt, men tragisk. De fleste nordiske historikere er enige om at hennes ekteskap var det mest prestisjefylte av de nordiske kongelige ekteskapene gjennom tidene.

Elisabeths liv skildret i historieskrivningen er ikke utfyllende. Forskere og forfattere av populærvitenskapelig litteratur har svært forskjellige oppfatninger og syn på henne. Bildet av en trofast og god kvinne finner vi hos Hamre, som skriver at Elisabeth skal ha blitt glad i Christian 2. selv om han nektet å kvitte seg med Dyveke.¹⁰ «Dronning Elisabeth har derfor fått en vakker plass i dansk historie. Når historikere har hatt vanskeleg for å semjast i si vurdering av kong Christian, har dei alltid kunne samlast om å karakterisere henne som ei god og trofast

⁷ Harme (1998) s. 88.

⁸ Harme (1998) s. 89.

⁹ Harme (1998) s. 90.

¹⁰ Harme (1998) s. 106-110.

kvinne.»¹¹ I sin bok om søstrene Katarina og Johanna skriver Julia Fox kun en setning om ekteskapet.¹²

Dyveke er en skikkelse som historikere har vært mer interessert i enn Elisabeth, men i likhet med Elisabeth gir ikke skildringene et klart bilde av henne. De to unge kvinnene blir sidestilt i forhold til Dyvekes mor, Sigbrit. Synet på Sigbrit er reflektert i synet på Christian 2. Adelen likte henne ikke på grunn av hennes stand og at hun ble en av kongene nærmeste rådgivere. I *Med kjønnsperspektiv på norske historie* skriver Hilde Sandvik om Sigbrits makt ved hoffet. Hun påpeker at Sigbrit ikke ble sendt vekk etter datterens død i 1517, men at hun fikk en sentral posisjon ved Christian 2.s hoff.¹³ Sigbrit skal også, ifølge Sandvik, ha vært den virkelige regenten mens Christian 2. var bortreist, og at Elisabeth kun skal ha vært en frontfigur. Sandvik skriver ut fra et kvinnehistorisk synspunkt og ønsker å få fram at kvinner, her representert ved Sigbrit, kunne ha formell makt i datidens politiske kultur.¹⁴ Sigbrits bakgrunn fra borgerstanden gjør at dette enkelttilfellet skaper en situasjon hvor man kan argumentere for at standen en er født inn i ikke har noe å si for egenskapene en har. I dette tilfellet er en nødt til å gjøre et valg. Elisabeths betydning ved det danske hoffet blir derfor ikke like viktig som Sigbrits stilling og evner.

Andre historikere har lagt vekt på hva ekteskapet mellom Elisabeth og Christian 2. hadde å si for handelen mellom Danmark og resten av Europa. I Cappelens norgeshistorie bind 5. «*Fra rike til provins 1448-1536*» skriver Ole Jørgen Benedictow at ekteskapet gav Christian 2. politiske og strategiske gevinster han kunne bruke i sin konflikt med Lübeck og de hanseatiske byene.¹⁵ Benedictow skriver at hollenderne hadde havnet i stadig skarpere konkurranse med hanseatene ut over 1400-tallet. Dette ble forsterket av politikken til Christian 2.s far, kong Hans, som gav kjøpmenn fra Amsterdam handelsprivilegier i Norge og disse ble utvidet i 1507.¹⁶ Dette fører til at Lübeckerne gav støtte til den svenske uavhengighetskampen. Konflikten endte i 1512 med Malmö-freden der hansabyene fikk bekreftet sine privilegier, men var forpliktet til å si opp all handel med Sverige og til å støtte

¹¹ Harne (1998) s. 110.

¹² Fox (2011) s. 339.

¹³ Sandvik (2010) s. 127-128.

¹⁴ Sandvik (2010) s. 128.

¹⁵ Benedictow (1987) s.292.

¹⁶ Benedictow (1987) s. 292-293.

kong Hans hvis ikke svenskene fulgte sin del av traktaten.¹⁷ Benedictow påpeker her at Elisabeth med sine familieforbindelser ville svekke Lübeckernes stilling i Norden.

Benedictow legger også vekt på Christians forhold til Dyveke og de protestene som kom fra hoffet i Nederlandene. Elisabeths meninger om denne saken blir ikke diskutert. Benedictow velger å se på den diplomatiske krisen som kom da Christian nekter å kvitte seg med sin elskerinne.

Min konklusjon er at det er ingen beskrivelse av Elisabeths følelser og handlinger i historieskrivningen. Hun er en bi-karakter i sin manns og families historie. Dette gjør et det ikke er lett å danne et bilde av denne dronningen. Opphøyelsen av Sigbrits rolle gjør det vanskelig å si hva som representerer Elisabeths egne synspunkter og handlinger og hva hennes forhold var til personene rundt henne.

Metode for oppgaven

Siden det er skrevet så lite om Elisabeths liv er det lite å hente i sekundærlitteraturen, og det som er skrevet er ofte resirkulert materiale. En er derfor i hovedsak nødt til å forholde seg til kildematerialet. For å behandle dette kildematerialet kan en ta i bruk flere metoder. I en slik oppgave er det to metoder som passer best. Den første er å gå kronologisk igjennom livet til Elisabeth basert på de kildene som er tilgjengelig, og til slutt prøve å svare på problemstillingen. Ved en slik framgangsmåte får en et greit overblikk av Elisabeths liv, men det gjør det vanskelig å trekke paralleller og påpeke betydninger av enkelthendelser. Eksempel på dette er at en ikke stiller spørsmål ved Elisabeths trosretning i begynnelsen av eksiltiden, men fokuserer på dette i større grad senere når bruddet kommer. En slik framgangsmåte hindrer også eventuelle analyser av språkbruken hennes. Forandrer denne seg etter at hun går over til protestantismen?

Med en tematisk tilnærming til kildematerialet er det enklere å sammenligne hendelser i Elisabeths liv. Det gjør også at fokuset er rettet mer mot relevante tema enn å gi en

¹⁷ Benedictow (1987) s. 294.

fortløpende kronologisk skildring av hennes liv. Det er denne formen jeg kommer til å benytte. De temaene jeg har valgt er:

- Elisabeth og reformasjonen
- Elisabeth og gjenerobringen av Danmark og Norge
- Elisabeth og Christian 2.

Ut ifra disse temaene skal det være mulig å skaffe seg et bilde av Elisabeth. Det er selvsagt også enkelte andre tema som kan være viktig, men som ikke vil bli tatt med rett og slett for å avgrense omfanget av undersøkelsen. Som nevnt tidligere får Sigbrit en sentral plass ved det danske hoffet og flere historikere mener at det var hun som fungerte som regent når Christian 2. var i Sverige og senere i Nederlandene. På grunn av dette ville et kapittel om forholdet mellom disse to kvinnene være viktig. Problemet er at kildemateriale er magert.

Diplomatarium Norvegicum inneholder kun syv dokumenter om Sigbrit fra perioden 1500 - 1526, og av disse er Elisabeth mottaker av to. De er begge skrevet av Christian 2. og adressert til Elisabeth. Sigbrit har en sentral rolle i disse brevene, men det er ikke stort nok materiale til alene å forske på Sigbrit og Elisabeths forhold. Sigbrit blir også omtalt i perioden etter at kongeparet har flyktet fra Danmark, men ikke i sammenheng med Elisabeth. Eksempel på dette er erkehertug Ferdinands brev til Christian 2. 31. mars 1524, der han oppfordrer ham til å kvitte seg med Sigbrit hvis han ønsker å gjenerobre sine kongeriker.¹⁸ Det er derfor ikke grunnlag for en lengre analyse av deres forhold. Forholdet mellom kvinnene da Elisabeth regjerte mens Christian 2. var på felttog i Sverige er like vanskelig. Kvinnene var sammen i København, men det har ikke overlevd korrespondanse mellom dem. Dette gjør det vanskelig å konstatere hvor mye makt Sigbrit hadde over Elisabeth.

Kildene vil bli delt inn i de tre temaene som er nevnt ovenfor. Det vil likevel bli gjort et utvalg av kildene i fra de kategoriene. Ikke alle brevene vil ha samme verdi eller gi informasjon om paret. Et godt eksempel på dette er brevet til Elisabeth fra Christian 2. datert 12. april, der han forteller om at hennes hund er død.¹⁹ Hovedformålet er å finne ut hva kildene sier, og hva de kan fortelle oss om Elisabeth. Det legges derfor mest vekt på korrespondansen mellom henne og Christian 2., som kildene i hovedsak består av. Hva

¹⁸ Allen (1854) s. 187.

¹⁹ Allen (1854) s. 213-214.

forteller de om Elisabeth og Christian 2. plan? Hadde de en plan? Hvor involvert var hun?
Dette er noen av spørsmålene kildene kanskje kan svare på.

Kildemateriale

Hovedtyngden av kildene som brukes i oppgaven er brev og er å finne i *Diplomatarium Norvegicum*. Kildesamlingen er på flere bind som inneholder over 30000 dokumenter eldre enn 1570, og gir en ordrett gjengivelse av den opprinnelige kilden.²⁰ *Diplomatarium Norvegicum* er lett tilgjengelig både på universitetsbiblioteket og på hjemmesidene til dokumentasjonsprosjektet ved Universitetet i Oslo.

Av danske kilder dekker C. F. Allens samling *Breve og aktstykker til opplysning av Christiern den Andens og Fredrik Den Førstes Historie* denne perioden. Samlingen ble utgitt i 1854. Allen gir en grei oversikt over hvor dokumentene kommer fra og hvilke som er avskrifter, og i de tilfellene han kan, skriver han hvem som sto bak avskriften. I enkelte tilfeller overlapper *Diplomatarium Norvegicum* og Allens samling. På samme måte som *Diplomatarium Norvegicum* er også Allens kildesamling lett å få tak i. Dette har med å gjøre at begge samlingene tar utgangspunkt i den samme samlingen av kilder. Olav Engelbrektssons arkiv inneholder viktige dokumenter for både norsk og dansk historie på 1500-tallet. Blant disse er også korrespondansen mellom Elisabeth og Christian 2. under eksiltiden. Også disse er trykte i *Diplomatarium Norvegicum*.

De to andre kildesamlingene er også lett tilgjengelig. Dette er *Aktstykker, henörende til Danmarks Historie i Reformsjonstiden, samlede af udenlandske archiver* skrevet av dr. C.H. Kalkar og *Christiern IIs arkiv I Handlingar rörande Severin Norby och de under hans ledning ståande krigsföretagen mot Serige* utgitt av N. J Ekdahl. Begge er gitt ut i første halvdel av 1800-tallet, og inneholder svært få kilder som omhandler Elisabeth. Disse samlingene gir lite informasjon om hvor kildene er funnet og i enkelte tilfeller er ikke kildene ferdig avskrevet.

²⁰ DN b. 1 – 24.

Kildematerialet er skrevet på ulike språk, men hovedsakelig er brevene mellom paret skrevet på dansk-norsk. To andre skriftspråk er sentrale. Dette er fransk og tysk. Hvilket skriftspråk som benyttes er avhengig av hvilket språk de som korresponderer har felles. Et viktig element med språkene som kildene er skrevet på er at de i denne tidsperioden går gjennom en påvirkning av andre språk. Eksempel på dette er dansk-norskens påvirkning fra nedertysk. Dette var en tysk som ble brukt i de nordligste delene av dagens Tyskland og fikk sin påvirkning i Norden særlig gjennom hanseatene.²¹ Hanseatenes dominerende stilling gjør det også lite trolig at andre språk har vært med på å påvirke de nordiske språkene i denne perioden.²²

Tidsrommet oppgaven forholder seg til faller under den perioden i den tyske språkhistorien som strekker seg fra 1350 til 1650, tidlig høytysk. Tysken i denne perioden hadde allerede gått gjennom en periode med påvirkning fra latin. Gjennom ridderdiktingen kom det også en påvirkning fra fransk i det tyske språket.

Latinen som brukes i kildene er høyst sannsynlig en blanding av middelalderlatin og nylatin. Grensen mellom disse går ca. 1500. Middelalderlatin regnes fra 600-1500, mens ny-latin faller inn i perioden etter 1500. I Italia skal utviklingen av nylatin ha begynt sin overgangsperiode ca. 1350. Bakgrunnen for dette er at renessansens lærde oppfattet middelalderlatin som «klosterlatin» eller «munkelatin». De dansk-norske, hovedsakelig danske, kilden er de letteste å lese for moderne skandinaver. Skillet mellom gammalnorsk og moderne norsk er satt rundt 1500.²³

²¹ Torp, A. og Vikør, L.S (2014) s. 330.

²² Torp, A. og Vikør, L.S (2014) s. 331.

²³ Torp, A. og Vikør, L.S (2014) s. 109.

Kapittel 2: Elisabeth og reformasjonen

Innledning

På begynnelsen av 1500-tallet skjedde det vesentlige teologiske endringer innenfor kristendommen i Europa. Det hadde lenge vært en forskjell på kristendomstilnærmelsen i øst og vest, men i vest hadde den katolske kirken, med paven som sitt religiøse overhode, vært sentral i europeernes liv i både religiøse og politiske saker. Dragkampen mellom kongemakt og pavemakt var gammel. Som oftest gjaldt konflikten hvilke deler av befolkningens liv som tilhørte det spirituelle og hvilke som tilhørte det verdslige, hvem som hadde rett til å utnevne biskoper og endre kirkelige embeter. Det var likevel ikke en verdslig herre som skulle skape splittelse innenfor kirken, men en av deres egne. Da munken Martin Luther sendte ut sine nittifem teser i 1517 fra Wittenberg, begynte snøballen for alvor å rulle, og skapte en konflikt som skulle herje i Europa i lang tid framover. Christian 2. hadde allerede før eksiltiden vært fasinert av Luther og hans tilnærming til kristendommen. Historikere har påpekt at dette høyst sannsynlig hadde å gjøre med hva Luthers reformtanker ville ha å si for kongens verdslige makt, og at det åndelige aspektet betydde mindre for Christian. Her må det påpekes at det ikke var før han ble tvunget i eksil at Christian og Elisabeth gikk over til den lutherske tro.

Det er innenfor dette temaet at Elisabeth står ved et veiskille. De valg som paret hadde tatt hittil, hadde mindre konsekvenser for henne enn det dilemmaet hun nå sto ovenfor. Å velge å gå i eksil med sin ektemann var noe som var forventet av henne som hustru, og selv om det å be familie og venner om hjelp i lengden kunne føre til ubehagelige situasjoner, var dette ikke noe uvanlig for adelige tvunget i eksil. Det religiøse aspektet ved hennes liv hadde derimot større konsekvenser. Hennes familie var sterkt knyttet til den katolske kirken ved at Habsburg-slekten i flere ledd hadde hatt tittelen som tysk-romersk keiser. Den tysk-romerske keiseren hadde helt fra 900-tallet hatt som oppgave å forsvare pavekirken. Dessuten var hennes besteforeldre på morssiden Isabella av Castilla og Ferdinand av Aragon, som begge var kjent for å støtte den katolske kirken og var pådrivere for inkvisisjonen i sine landområder. Elisabeths lærer i barndommen var også Adrian av Uterrecht, senere pave Hadrian VI. En religiøs overgang til Luthers lære kunne potensielt gjøre at hennes familie ikke lenger ville støtte parets kamp for å gjenerobre Danmark-Norge. Dette kapittelet vil derfor ta for seg Elisabeths rolle i denne overgangen. Brukte paret religion som et politisk spill for å skaffe seg støtte hos de europeiske adelige? Hva var reaksjonene på at hun som

søster av den tysk-romerske keiseren offentlig gikk over til protestantismen? Var Elisabeth en overbevist lutheraner eller ble hun værende katolikk på det personlige planet?

Luthers reformasjon

Reformasjonen med Luther i spissen er kanskje den bevegelsen som har hatt mest betydning i Europa i tidlig moderne historie. Det var en lang prosess som fremdeles var i begynnerstadiet da Elisabeth døde. Det vi kjenner som reformasjonen i dag er resultatet av en fase som fortsatte lenge etter hennes død. Reformasjonen var ikke det første store skille innenfor kristendommen, men er det som fikk størst konsekvenser for religionssamfunnet i Europa. I spissen for denne nye bevegelsen var munken Martin Luther. I 1517 begynte han sitt første opprør mot kirken ved å spikre opp 95 teser på kirkedøren i Wittenberg. Oppslaget på kirkedøren var mer en symbolsk begynnelse, og selve konflikten skulle komme et par år senere. Den katolske kirken så ikke på Luther som en trussel den første tiden.

Martin Luther

Luthers kritikk av den katolske kirken førte til det skillet vi har i dag. Hvorfor og hvordan reformasjonen fikk grobunn er skrevet om med vekt på forskjellige aksepter av utviklingen. De som skriver fra et religiøst standpunkt går ofte i detalj om hvordan pavekirken misbrakte sin makt. Luther blir da et forbilde for protestanter. Det må også legges vekt på at protestantiske land er mer positivt innstilt enn katolske. Andre forskere har valgt å se på utviklingen av teknologi og hvordan spredning av informasjon hadde vært med på å spre Luthers lære. Fokuset er spesielt på trykkpressen og boktrykkerkunsten. I sin bok *Reformation Europe* skriver Ulinka Rublack om hvordan Luthers tilhengere brukte trykkpressen for å spre hans tekster. Hun tar også opp hvor lite av Luthers verker som ble oversatt til andre europeiske språk. Av Luthers verk skal 16% ha blitt skrevet på latin, men kun 4% skal ha blitt oversatt til andre språk.²⁴ Dette beskriver også Frank Aarebrot og Kjetil Evjen i sin bok *Reformasjonen: den store historien*. I kapittel 2: 1517-1617: kompromissenes århundre går de

²⁴ Rublack (2005) s. 44.

igjennom reformasjonens utvikling i de europeiske landene. Et viktig poeng de tar opp er at Luther stod sterkest i de tysktalende delene av Europa, mens andre land fikk bevegelser av likesinnede individer. Dette har å gjøre med at ikke alle var enige med Luther. Selv mange av hans kollegaer og venner var ikke enige med reformatoren og skillet i den nye bevegelsen var uunngåelig. Det var de av Luthers kollegaer som mente at han ikke gikk langt nok i forandringen som de mente måtte skje innad i kirken. Dette førte til en rekke svært stygge brudd. Det var her Luther hadde mest makt. Han hadde mektige beskyttere som støttet han. Dette gjorde at han kunne drive svertekampanjer mot tidligere tilhengere.

Et godt eksempel på en slik svertekampanje er konfliktene mellom Luther og Anders Bodenstein von Karlstadt og Luther og Zwingli. Et aspekt av kirken som Luther og hans kollegaer var uenig om var bildene som utsmykker kirkene. Da Luther var i skjul etter møtet i Worms var det Karlstadt som tok over ledelsen av reformasjonen i Wittenberg. Han benyttet anledningen til å renske kirkene for bilder. I hans tolkning av den nye læren var dette et nødvendig steg i reformasjonens utvikling. For han var troen viktigst. Dette var Luther ikke enig med. Han mente at det ikke skadet noen så lenge en ikke tilba bildene.²⁵ For Luther ble alle som ikke var enige med han en fiende og han begynte å omtale dem som «falske brødre». Dette viser at selv om Luther begynte reformasjonen, var det uenighet i hans krets om hvor langt en skulle gå i endringen av kirken. Dette var indre konflikter som kom ved siden av de politiske konfliktene som oppsto ved religionsskiftet.

På den politiske siden fikk Luther og hans tilhengere Europas mektigste mann som fiende. Karl 5. ble Luthers hovedmotstander fra begynnelsen. Selv om Karl 5. var katolikk var det de politiske konsekvensene som fikk mest å si for han. Det største problemet var at Luthers tanker fikk grobunn hos adelen. Karl 5. regjeringstid var ikke bare preget av konflikt med Luther. Keiseren hadde også problemer med paven og valgte også å alliere seg med Frans 1. av Frankrike mot paven. Frans 1. hadde vært en annen kandidat for tittelen tysk-romersk keiser etter Maxmillian 1 død i 1519.²⁶

²⁵ Rasmussen (2017) s. 31

²⁶ Whaley (2012) s. 157.

Luther selv fikk støtte av kurfyrsten Fredrik av Sachsen. Det var mange grunner til at Fredrik ville beskytte Luther. De fleste historikere påpeker at det var to hovedgrunner til at han støttet Luther. Den første grunnen var at Fredrik hadde grunnlagt universitetet i Wittenberg der Luther underviste. Luther var blitt en populær foreleser og for Fredrik ville det å beskytte Luther være det samme som å beskytte det nye universitetet. En annen årsak var mulighetene

Fredrik av Sachsen

som Luthers ideer ville ha for fyrsten. Luthers bevegelse kunne sikre at regionale fyrster overtok kirkens verdslige eiendommer og ressurser, samt gjøre fyrstene til kirkens overhode i sine landområder.²⁷ Denne utviklingen innenfor religion og politikk skulle prege europeisk politikk i århundrene etter Luthers død etter som flere nordeuropeiske land innførte protestantismen i forskjellige former. På 1520-tallet var det konflikten mellom keiser og pavemakt på en side og Luther og hans tilhengere på den andre siden som stod i sentrum. Reformasjonen skapte også konflikter innad i familier der foreldre og barn eller ektefeller kunne ha forskjellig trosretning.

Luther var ikke den eneste reformatoren som opererte på 1500-tallet, men det var kun Luther som Christian 2. og Elisabeth hadde kontakt med. Ut ifra korrespondansen mellom ektefellene kommer det ikke fram om Elisabeth møtte Luther personlig. Det kommer derimot fram at Christian 2. oppholdt seg i lengre perioder i Wittenberg. Vi ser også at Luther senere støtter Christians 2. krav på den danske tronen. Det interessante er at Luther ikke gir uttrykk for at han støtter Christian 2. ut ifra hans personlighet og egenskaper, men ut fra sin tro. For Luther var det Guds vilje at Christian 2. skulle være konge over de skandinaviske landene. Derfor mente han at kuppet i 1523 og Christians 2. landsforvisning ikke skulle ha skjedd. Danmark og Norge var på denne tiden protestantiske på papiret, så det kan diskuteres om Luther ikke var ute etter å plassere en protestantisk konge på den danske tronen, men var av den oppfatning at en konge er utnevnt av Gud og ikke av folket til å styre. Opprøret i 1523 var derfor mot Guds vilje. Senere gikk derimot Christian 2. tilbake til katolisismen. Det viktigste i denne sammenhengen er at Luthers bevegelse skapte politiske konflikter i Europa som skulle prege kontinentet i lang tid.

²⁷ Rasmussen (2017) s. 19

Elisabeths reise til Nürnberg

Elisabeths besøk i Nürnberg blir et vendepunkt for henne og hennes forhold til religionen. Det er under dette besøket vi finner et klart eksempel på hennes lutherske tilnærming og de reaksjonene som kom etter en slik handling. Denne delen vil ta for seg hennes reiser til Nürnberg og korrespondansen mellom henne og ektemannen for å se om de diskuterer en slik omvendelse.

Elisabeth hadde oppholdt seg ved hoffet i Berlin i lengre tid ved begynnelsen av eksiltiden. Under oppholdet hadde hun korrespondert med ektemannen og gitt uttrykk for at hun ønsket å forlate hoffet.²⁸ Det er ikke før i mars 1524 at Christian gir henne lov til dette. Brevet er datert 2. mars og her skriver han om hva han har foretatt seg under den hemmelige reisen sin. Dette viser til et tidligere brev fra oktober året før. Her forteller han sin hustru at han sender Albrecht von Hodendorff til henne, men at hun ikke må stille han mange spørsmål.²⁹ Christian gir ikke noen informasjon om hva denne reisen går ut på, når den vil finne sted eller hvor lenge den vil vare. Paret korresponderer helt fram til februar 1524 da Christian forlater Wittenberg og foretar sin hemmelige reise. I perioden før han reiser fra Wittenberg holder Elisabeth ham oppdatert om stemningen ved hoffet i Berlin og om hennes samtaler med svogeren kurfyrsten Joachim av Brandenburg og stormester Albrecht. Et tema som går igjen i brevene hennes er et stadig sterkere ønske om å dra fra hoffet.³⁰ Under Christians reise mottar hun tre brev fra to av parets venner. De to første er fra ektemannens sekretær, Christern Winter, datert 17. og 20. februar 1524. Hans mening med disse brevene ser ut til å være å berolige dronningen og han er den første som gir henne informasjon om hvor ektemannen kan befinne seg. Winter skriver i brevet datert 17. februar 1524 at:

«Kereste nadeste frowe, werdes ether nde atwiide, at wor nadeste herre reiste her aff yty dag oc ingen widw huort wil han, men tha wiid ieg at han bliffuer vde, i otte dage szo kommer hand hiidt tiil Wittenberg igjen, om ether nade wiille sende bud eller breff hiid her forinden tha forgeeffs.»³¹

Winter var ikke med på kongens reise, men hadde blitt igjen i Wittenberg. Brevene han skriver til Elisabeth er mer personlige enn tidligere brev skrevet av ham og har i liten grad en

²⁸ Allen (1854) s. 149.

²⁹ Allen (1854) s. 92.

³⁰ Se kapittel 3. Elisabeth i Berlin.

³¹ DN: Bind 10 nr. 394.

formell struktur. Han fokuserer på å fortelle dronningen at alt er vel og at hun ikke skal bekymre seg. Det er også en sterk religiøs tilnærming i brevene hans, som vi ikke finner hos ekteparet, som på dette tidspunktet ikke har viet tiden til religion i brevene seg imellom. Winter er tydelig preget av de religiøse omveltningene som finner sted i Europa og har sannsynligvis møtt reformatoren Martin Luther gjennom kongen. Til Elisabeth skriver han:

«Huad kan ether nade nw meer tabe, the thet er nw bortte altsammen, ffor huilke e: n. skulle tacke gud, thj thet er guds wilie oc wnderlige gerninge at szo skal ske, at alle menniske skal kendne vtj eth(e)rs nades oc wor nadeste herris forføllelsze at hand er gud, som kan gjøre the rige fattige, oc the fattig rige ighen, oc salige ere the som vtj szodanne forfølgelsze, kundne were tolmellige, som Christus siger selffuer huoss Mattheum vtj thet fembte capittel,»³²

Det er også i brevene fra Winter at vi finner spor av kongeparets forhold til reformasjonen. Han lover å sende Elisabeth en kopi av den nylig oversatte versjonen av Det nye testamentet når neste opplag er ferdigtrykt. Det kommer ikke fram av brevet om dette er noe hun selv eller Christian har bedt Winter om å gjøre. Hva Elisabeth mente om denne gaven vet vi heller ikke. Det er dessverre ingen brev fra Elisabeth til Winter i denne perioden, og hun nevner det ikke for ektemannen eller andre i senere brev. Dette kan antyder at Elisabeth ikke var så sterkt imot reformasjonen som andre i familien hennes. Det kan også tolkes som det motsatte. Elisabeth er svært forsiktig med hva hun skriver i brevene sine.

Christians brev til Elisabeth datert 2. mars 1524 gir en del informasjon om hva han har foretatt seg på reisen. Han skriver til henne at han ikke fikk møtt hennes bror hertug Ferdinand, eller det keiserlige sendebudet grev Johan Hannert, slik han hadde håpet.³³ Han gir henne instruks om å forlate Berlin og reise til Wittenberg, der de vil møtes og diskutere en del saker. Språket er rett på sak og det er ikke lagt mye vekt på religiøse aspekter i de sakene han omtaler. Det er to setninger som har et religiøst innhold og som skiller seg fra tidligere brev som Elisabeth har mottatt fra ektemannen. Brevet begynner:

«Vii Christiernn met guds nade Danmarcks Suerigis Norgis Wendis oc Gotthis koning hertug i Slessuig Holstenn Stormarnn oc Ditmerschenn greffue i Oldenburg oc

³² DN: Bind 10 nr. 394.

³³ Allen (1854) s. 164.

Delmenhorst, hogborne forstindne frw Elizabet aff samme nade Danmarcks Suerigis Norgis etc. drotning wor kiere husfrwe kerlighed oc hielszenn vtj Christo Jesu.»³⁴

Dette er første gang Christian har benyttet denne formuleringen i brevene til Elisabeth. De vanligste formene han har benyttet seg av er: «*Kere ffrve*»³⁵ eller «*Myn ydmygelighen oc kerlighen helssen ether altid forsend med vor herre.*»³⁶ De to lengste frasene har begge et religiøst preg, men den første har et mer offisielt preg og legger vekt på parets titler. Det er enkelt å forklare denne forskjellen. Ut i fra håndskriften i originaldokumentene kommer det fram at det ikke var Christian som personlig skrev dette brevet, men han har diktert det til Winter. I de brevene som Winter skrev for kongen finner vi en lignende frase:

«Vii Christiernn met guds nade Danmarckes Sueriges Norges etc. koning hertug i Slesuig etc. greffue i Oldenborg oc Delmenhorst hogbornne førstinne frowe Elizabet met samme nade Danmarckes Sueriges Norges etc. drotning wor kiere husfrwe kerlighedt met alle lycksalighedt oc sundhedt.»

Denne frasen slutter Winter å bruke etter sitt opphold i Wittenberg og i de senere brevene han skriver for kongen benytter han den øverste frasen.

Det kommer også fram i brevet at Christian ikke er fornøyd med sakens gang. Han forteller henne at hennes brødres krigføring og konflikter hindrer dem å hjelpe dem og oppfordrer henne til å skrive til sin søster, dronningen av Ungarn, for å få fortgang på støtten. Han avslutter brevet på en ny måte som vi ikke finner i tidligere brev:

«Men szom i formane oss at wii skulle tage oss ware, tha hobes oss wiisseligen at wii haffuer en som oss tager ware, oc icke forlader oss thet er Christus huilken wii befale ether stadtz liiff oc siel ind tiil euig thiidt,»³⁷

Det neste vi hører fra paret er to brev, begge datert 20. mars 1524. Det ene skrevet av Elisabeth og det andre skrevet av Christian. Ut i fra korrespondansen vet vi at paret befinner seg i to forskjellige byer, Elisabeth er i Bamberg mens Christian har forlatt Wittenberg igjen

³⁴ Allen (1854) s. 164.

³⁵ Allen (1854) s. 13.

³⁶ Allen (1854) s. 98.

³⁷ Allen (1854) s. 165.

og befinner seg i Saalfeld. Ut i fra dette virker det som parets opprinnelige plan om å møtets i Wittenberg er blitt forandret. Da Elisabeth ankom Bamberg mottok hun også et brev fra Hannert, der han beklager at verken han eller hertug Ferdinand hadde anledning til å møte henne i Bamberg slik hun hadde ønsket.³⁸ Grunnen han gir er at han og Ferdinand måtte være tilstede i riksdagen, men at hun er velkommen til å snakke med dem i Nürnberg. Han understreker at det er kun henne han er villig til å snakke med og råder henne til å komme alene. Om Christian har han lite positiv å si:

«Et est laduiz de mondict seigneur vostre frere : que le Roy vostre mary. ne doit jcy venir avec vous. acause quil y a jcy beacop de ses malveullans et contraires. Et que luy pourroit aduenir quelque honte dont mondict seigneur auroit Regret Mais pour parler tant mieulx de voz affaires les Roy vous pourroit baillier et enouyer jcy avec vous. quelcun de ses conseillers, et cela sambleroit le meilleur, et se parleroient et conduiroient voz affaires a moins de bruyt.»³⁹

I Elisabeths brev til Christian forteller hun at hun har ankommet byen, men opplevde litt dramatik på veien. Hun skriver:

«Myn aler kereste here werdes ether nade ad wyde det jegh koyn koym ygore wel frem och dogh der war nogen ryter der hoys po wore wongene och hade gernelaut dem ner dogh deyn tyd dy fornam ad det der war dy med dy bøser da ture dy yke kome frem.»⁴⁰

Hun forteller også at hun har mottatt to viktige dokumenter. En kvittering fra biskopen av Ratzeburg og et skriftlig leide fra markgreven av Brandenburg.⁴¹ Mer informasjon gir hun ikke, men hun oppfordrer ham til å skrive til sin søster, som ovenfor Elisabeth har gitt utrykk for at hun er bekymret.

«Tøkes megh, ad hon er yke ret screued wel ether nade lade lesen for ether nade er det so ad hon er yke efter ether nades wele da kayn ether nade wel formerke af deyne bref som jegh seynder ether nade wad ether nade søster och hertygh Alebret wel gøre och kayn ether nade scryue ether nade søster.»⁴²

³⁸ Allen (1854) s. 170-171.

³⁹ Allen (1854) s. 171.

⁴⁰ Allen (1854) s. 171-172.

⁴¹ Allen (1854) s. 172.

⁴² Allen (1854) s. 172.

Brevet til Elisabeth er kort og rett på sak. Hun forteller sakens løp og hva hun mener er viktig for ektemannen. Noen religiøs tilnærming finnes det lite av i dette brevet. Hun, i likhet med sin ektemann, begynner brevet med «*Myn ydmygelygh kerelygh helssen ether nade al tyd tyl foren screued med wor here*». Hun avslutter med: «*Jegh befaler ether nade deyn alsom mektegeste gud. Screud y Pombergh palme søndagh.*»⁴³ Denne formuleringen kan ikke tolkes som et uttrykk for Elisabeths protestantiske tilnærming, men er en måte hun alltid avslutter brevene sine på.

Christians brev fra samme dag gir oss en del informasjon om hva paret hadde planer om den nærmeste tiden. Med brevet sender han også to fullmakter til Elisabeth, en til hennes bror Ferdinand og en til hennes tante Margrete.⁴⁴ Dette brevet er å finne i Carl F. Allens kildesamling *Breve og aktstykker til opplysning af Christiern den Andens og Frederik den første historie*. I en fotnote til brevet skriver han at den opprinnelige planen til ekteparet hadde vært at Elisabeth skulle dra til tanten i Nederlandene etter sitt opphold i Nürnberg, men at hun istedenfor reiste tilbake til Christian.⁴⁵ Christian gir Elisabeth en del instruksjoner i dette brevet og ber henne om å hjelpe Jørgen von Mingkwitz. Det som skiller brevet fra de foregående er at spørsmål om religion blir direkte tatt opp. Christian har begynt å benytte frasen *Nade oc fred vti wor herre Jhesu Cristo vere med ether. Amen.*⁴⁶ i begynnelsen av brevene sine. Men den største forandringen finner vi mot slutten av brevet.

«*Nor som i wille nw tage vor herre till ether, tha roder ieg ether, ati lader hentte en aff the precke fader op til ether, som ere ther vti Norenberg, oc sporer hannwm at oc giffuer ther ach pa hans ord oc rette ether ther effther. Lader her Iören sie ether falch, ath the tage well vore pa ether, oc holler ether vdaff all löstactighed oc forworer ether frand vnt siel(s)kaff, ther skulle i forsta, om the komme til ether met meger oc wel forhöre ether, tor them icke. Her med ether gud beffallendes.*»⁴⁷

Dette er det første vi hører om Elisabeths tilnærming til reformasjonen. Dette kan tyde på at de har diskuterte reformasjonen og Luther. Siden de skriver lite om religion i brevene mellom seg er det vanskelig å få et klart overblikk over hva spesielt Elisabeth mente om

⁴³ Allen (1854) s.172.

⁴⁴ Allen (1854) s. 173.

⁴⁵ Allen (1854) s. 173, note 3.

⁴⁶ Allen (1854) s. 173.

⁴⁷ Allen (1854) s. 174.

reformasjonen. Hva var det som tiltrakk henne? Eller var dette et valg hun tok fordi det var det Christian ville? Disse spørsmålene er vanskelige å svare på. Det virker som at ekteparet var mer komfortabel med å diskutere slike saker i det private. Dette er også veldig tidlig i reformasjonen og protestantismen er enda en svært ny tilnærming. Selv om Christian møtte med Luther og tydelig var enig med mange av Luthers ideer, ville en slik åpen støtte ikke vært lurt av Elisabeth. Det var også mulig at brevene mellom ekteparet kunne blitt snappet opp av uvedkommende. Christians oppfordring til å nyte nattverden på luthersk vis kan tolkes som en godkjenning fra hans side.

Elisabeths reise til Nürnberg er lite preget av de religiøse valgene paret tar. De diskuterer ikke om en overgang til protestantismen vil hindre støtte fra hennes familie eller om dette er noe de bevisst kan bruke for å vinne støtte. Korrespondansen mellom dem er mer opptatt av å informere hverandre om hvordan deres sak om å gjenerobre landene går, hvor de kan finne støtte og om deres økonomiske situasjon. Det er en del forandringer i skivestilen til spesielt Christian, han har begynt å bruke flere religiøse fraser, mens Elisabeth ikke bruker flere religiøse formuleringer enn det hun tidligere brukte. Det er overraskende at paret ikke bruker mer tid på å diskutere en slik alvorlig handling som en protestantisk nattverd ville være. Et problem er også at Elisabeth generelt ikke var noen hyppig brevskriver eller at mesteparten av hennes brev ikke har overlevd. Det hintes til samtaler som ekteparet har hatt, men siden dette var samtaler mellom dem vil ingen av dem gi et referat i brevene sine. Det eneste vi kan med sikkerhet si er at Elisabeths handlinger i Nürnberg ikke var en spontan handling.

[Reaksjoner på at Elisabeth mottar nattverd på luthersk vis](#)

Elisabeths reise til Nürnberg var ikke preget av en større diskusjon om religion mellom henne og Christian. Det er kun en referanse fra Christian som kan hinte om en overgang. Da Elisabeth kom til Nürnberg valgte hun å motta nattverd på luthersk vis vel vitende om at broren erkehertug Ferdinand var tilstede. Reaksjonene fra han beskriver hun i brev til Christian etterpå. Det er derimot to andre kilder som beskriver denne hendelsen og de reaksjonene som fulgte. Dette er i form av to brev, som er å finne som avskrifter i Kalkars kildesamling *Aktstykker, henörende til Danmarks Historie i Reformsjonstiden, samlede af udenlandske archiver*. De er datert 23. og 31. mars 1524 og er skrevet av Balthasar Wolf von Wolfthal og Philip von Feiltz. Begge brevene er adressert til kurfyrste Fredrik 3. av Sachsen.

Brevene gir en god beskrivelse av hendelsen og er kun sett fra et luthersk synspunkt. De er derimot svært viktige kilder fordi de gir et bilde av situasjonen utenfra. Et problem med disse to brevene er at Kalkar kun har skrevet et utdrag fra begge brevene. Han gir ingen forklaring på om dette er på grunn av at han ikke hadde tid nok, om det kun var dette som hadde overlevd eller om han kun skrev av den delen som han mente var relevant for Christian 2. historie.

Philip von Feiltz brev datert 31. mars 1524, beskriver Elisabeths handling og Ferdinands reaksjon et stykke inn i brevet. Det er et relativt kort utdrag Kalkar har valgt å skrive av og han har valgt å fokusere på Elisabeth. Balthasar Wolf von Wolfthal begynner brevet sitt med Elisabeths ankomst til hoffet og handlingene som fulgte.⁴⁸ Begge brevene gir derimot en beskrivelse av Ferdinands reaksjon på søsterens handling. Erkehertugen er rasende på Elisabeth, og går så langt at han ikke vil anerkjenne henne som sin søster.

Reaksjonene fra familien

Det som er skrevet om Elisabeth av historikere i denne perioden viser at de fleste enten fokuserer kun på Christians handlinger eller samler de sammen som felles handlinger uansett om Elisabeth var til stede eller ikke. Det er interessant at svært få har lagt vekt på hennes liv og virke. Dette var en turbulent tid med indre og ytre konflikter i Europa. Likevel har historikere ikke skrevet om den skandalen det var da Elisabeth gikk over til protestantismen. I praksis var det liten sannsynlighet for at Christian ville gjenerobre kongedømmene, og dermed innføre protestantismen i Norge og Danmark.

I denne sammenhengen var det at Elisabeth gikk over til protestantismen svært alvorlig for familien hennes. Det kunne være at hun og Christian ikke lengre ville få støtte fra hennes familie.

⁴⁸ Kalkar (1845) s. 30-33.

Hvordan Elisabeth opplevde familiens reaksjoner finner vi i korrespondansen mellom ekteparet i tiden etterpå. Det er tydelig at å motta nattverd på luthersk vis ikke er noe hun skammer seg over. Dette viser hennes overbevisning om troen. Det kan også tyde på at hun var så overbevist at hun glemte konsekvensene som dette kunne føre til. Elisabeths overgang til protestantismen er også en avgjørelse som er utenom det vanlige for henne. Det er ikke til å komme fra at hun hadde et bedre overblikk og forståelse av hvordan det politiske spillet i Europa foregikk enn sin ektemann.⁴⁹

Politisk kunne dette føre til at broren Karl 5. kunne trekke tilbake eventuell hjelp til paret av ideologiske og politiske grunner. Hans stilling som tysk-romersk keiser var å beskytte den katolske troen. Det ville derfor være uklokt av han fra en religiøs side å hjelpe et protestantisk par til å gjenerobre et kongedømme, uansett om det var for å hjelpe søsteren. Den logiske slutningen ville være at protestantismen ville bli gjennomført i landene hvis de gjenerobret dem. Det ser derimot ikke ut til å ha vært det første som familien hennes tenkte på, som vi ser ut ifra korrespondansen rett etter denne hendelsen. Det første brevet er datert 29. mars 1524 og er det eneste brevet jeg har funnet der Elisabeth forteller om brorens reaksjon på at hun mottok nattverden på luthersk vis. Det kommer også fram at det Balthasar Wolf von Wolfthal og Philip von Feiltz rapporterte tilbake til kurfyrsten Fredrik av Sachsen stemmer. Det kommer også fram i brevet at det ikke er kun hennes brødre som reagerte på hennes handlinger. Hun skriver til Christian 2. at hun skal prøve å snakke med sin svigerinne prinsesse Anne av Ungarn, men at hun ikke har tiltro til denne strategien. Anne var blitt med sin ektemann til Nürnberg og Elisabeth skriver at hun har prøvd å snakke med henne. Elisabeth skriver «*Hauer jegh yke eynnu taled med myn bruders höstru, dy hongör segh so fremed ymud megh, ad jegh yke wed, wad hon hauer y synde, heylar om hon yke tör for hynes hof mestryne.*»⁵⁰

Elisabeth tar også opp parets pengeproblemer og gjeld. Det er få brev hun ikke nevner det for Christian 2. Denne gangen er det hovmesteren av Preussen som vil kreve inn pengene sine og har kommet til Elisabeth.⁵¹ Dette er ikke en ideell situasjon for Elisabeth som på dette

⁴⁹ Se kapittel 3: Elisabeth og gjenerobringen av landene.

⁵⁰ Allen (1854) s. 180.

⁵¹ Ut i fra brev datert 24. mars 1524 kommer det fram at det her er snakk om stormester Albrecht av Preussen.

tidspunktet sliter med familiens reaksjoner på hennes nye trosretning samtidig som hun prøver å skaffe støtte for ektemannen. Det virker også som dette møtet har gjort Elisabeth redd og hun sier til Christian at det er lurt at han holder seg skjult for en tid. Elisabeth forteller om sine samtaler med Hannart og hvilken støtte de kunne få av keiseren.

Hvorfor går Elisabeth over til protestantismen? Dette er et spørsmål som er vanskelig å forklare. Politisk var det ikke lurt, noe hun selv visste. Elisabeths oppvekst hadde vært svært religiøs, samt at hun ble oppdratt i et lærd og opplyst miljø. Hun skal også ha hatt et nært forhold til sin tante Margrete, som oppdro henne og søsknene. Det må likevel legges vekt på hvor ung Elisabeth var på denne tiden. I 1524 var hun 23 år og hadde siden 1515 vært dronning av Danmark-Norge og Sverige. Hun oppholdt seg også i et miljø som var vennlig innstilt til protestantismen. Det må også legges vekt på at Christian konverterte. Hun kan ha gjort det for hans skyld. Det er derimot ikke usannsynlig at hun tok dette valget selv. Hun kan ha sett utviklingen som fant sted i Danmark etter at Fredrik 1. ble valgt til konge. Det var ikke uvanlig at kongen eller fyrstens religion ble befolkningens religion. Hva som er riktig er vanskelig å si. Elisabeth bruker ikke tid i brevene sine på å diskutere dette. Hun var mer opptatt av å sikre hjelp for gjenerobringen.

Det virker også som hun ikke var videre opptatt av hva hennes søsken mente om konverteringen. Hun skriver til Christian om Ferdinands reaksjon, men legger ikke vekt på dette. Hun er derimot opptatt av tanten og regenten Margretes reaksjon. Tanten er det eneste familiemedlemmet som Elisabeth ber Christian 2. om hjelp med. I et brev datert 9.juni spør hun ektemannen hva hun skal si til tanten hvis dette kommer opp.⁵² I likhet med mange av hennes andre brev er det først og fremst de økonomiske sidene av parets liv hun er mest opptatt av. Det kommer ikke fram om hun er usikker på om tanten vil fortsette å støtte dem, men hun føler at hun må ha en forklaring til tanten. Hun retter seg til Christian 2. fordi han er i Wittenberg på dette tidspunktet. Det kan være at Elisabeth håpet at siden Christian 2. i lengre perioder hadde oppholdt seg i Wittenberg, kunne han gi henne et velargumentert svar. Christian 2. svarer henne i et brev datert samme dag.

⁵² Allen (1854) s. 249.

Kere frwe, som i scriffwe, at ether ffadersöster skall talle ether til, ati haffwe weret her vit Huithenberg: tha sether ether hoff til gud, han skall giffwe ether beste rodh; oc sier, ati wille giene haffde bleffued hos hyne, hade hund fanget ether noget, som i kwnne holled ether aff; men nöd haffuer troget oss till at weret her; thij wii haffed enghen, som wille haffue oss vden köreforsthen, oc ther fore wor ieg nöth til at were her, met andhre flere ord, som i kwne well fange aff wor herre, som han skall giffwe ether ati skwlle talle, tore (sic) man paa hannwm, szo skader ether icke.⁵³

I september det året skriver Elisabeth til Christian 2. om tanten. Hun har snakket med henne om konverteringen og om Luther, men vil ikke skive i detalj hva de har diskutert. Dette er noe hun vil diskutere på tomannshånd med ham og skriver at hun vil besøke ham dagen etterpå.⁵⁴ Uansett velger tanten å hjelpe dem videre. Dette er et mønster som går igjen for samtlige av Elisabeths familiemedlemmer. Alle er i forskjellig grad irritert eller skuffet over konverteringen, men velger å fortsette å hjelpe paret. Familien er skeptisk til Christian 2.s tette bånd til Luther, noe Elisabeth nevner i flere brev til Christian 2.^{55 56} Det kommer godt fram i brevene at Elisabeth ikke ser på konverteringen som en viktig sak og er mer opptatt av parets økonomiske situasjon på dette tidspunktet.

Elisabeths død i et religiøst perspektiv

Et av de store spørsmålene rundt Elisabeths død er om hun døde som protestant eller katolikk. Christian forteller to versjoner av hennes dødsleie. Versjonene forandre seg ut i fra hvem han snakker med. Til familien hennes forteller han at Elisabeth døde som katolikk, men i et brev til Luther skriver han at hun døde overbevist av den protestantiske trosretningen.⁵⁷ Et annet element ved hennes død er årsaken til hennes bortgang. Den mest fortalte versjonen er at hun døde etter en lengre periode med sykdom. Det er også en annen versjon av hennes død, at hun døde i barselseng og ikke av sykdom. Første gang vi hører om dette er i et brev datert 21. september 1526 skrevet av Holger Gregersen. I senere tid har ikke historikere lagt vekt på denne versjonen. Av alle utgavene om Norges historie som dekker denne perioden er det kun en som skriver at Elisabeth døde i barselseng. Det ser ikke ut som familien hennes holdt seg

⁵³ Allen (1854) s. 250-251.

⁵⁴ Allen (1854) s. 294.

⁵⁵ Allen (1854) s. 294.

⁵⁶ DN b.14 nr.445.

⁵⁷ NBL Elisabeth.

til denne versjonen. Det ville uansett ikke ha vært skamfullt å innrømme dette. Fødsler var farligere før moderne medisin og det var ikke uvanlig at mor kunne dø i barselseng. Denne historien kan derimot ha blitt brukt som propaganda mot Christian eller som forsøk på å framstille Elisabeths liv som enda mer tragisk.

Det siste brevet Elisabeth skriver er heller ikke preget av religiøse spørsmål. Brevet er datert 14. januar 1526 og er adressert til tanten Margrete. Som tidligere nevnt var ikke Elisabeth fokusert på å formidle sin religiøse tilhørighet. I dette brevet prøver hun å fortelle tanten om den situasjonen som hun og Christian er i. Allen skriver i sin kildesamling at brevet er skrevet med Elisabeths egen hånd, men at skriften ikke er skrevet med en stø hånd.⁵⁸ Dette stemmer godt overens med innholdet i brevet. Elisabeth skriver ikke rett ut at hun er på sitt dødsleie, og hennes formulering av ordene viser at hun selv visste at hun ikke hadde lenge igjen. Et tema som går igjen i dette brevet er penger og hvem Elisabeth mener er til å stole på. Parets gjeld og økonomiske situasjon opptar henne mest. Det kommer også fram mellom linjene at hun ikke stoler på Christians økonomiske evner.

Det er her vi ser en stor forskjell på ektefellene. Selv om Elisabeth døde ung, var hun sterk i troen, men også bedre kjent med det politiske spillet i Europa. Det virker også som hun var mindre påvirkelig enn sin ektemann, som etter hennes død gikk fram og tilbake mellom protestantismen og katolisismen ut ifra hvem som kunne love ham en av de nordiske tronene. Da han møtte den tidligere svenske katolske erkebiskopen i Nederlandene gikk han fort tilbake til katolisismen for å prøve å vinne tilbake Sverige. På grunn av dette er det flere historikere i ettertiden som har skrevet at paret valgte religion ut ifra situasjonen de befant seg i. Dette er ikke sant i forbindelse med Elisabeth. Det er ingenting i kildene som antyder at hun gikk tilbake til katolisismen. Påstanden om at hun gikk tilbake til katolisismen kommer opprinnelig fra Christian 2., men han fortalte forskjellige historier om sin kone hvis han trodde han ville få noe ut av det. Eksempler på dette er at han skal ha skrevet til Luther at hun døde som en god protestant, mens hennes familie fikk høre at hun døde som en god katolikk.⁵⁹

⁵⁸ Allen (1854) s. 396.

⁵⁹ Jørgensen, J og J. Skougaard (1910) s. 95.

Elisabeths død var på samme måte som hennes liv, del i et polisk spill. Dette ble derimot et spill hun ikke hadde noen styring over. Christian 2. brukte hennes død for det den var verdt. Mange historikere har påpekt at han selv ikke var svært troende, men så heller på den praktiske delen av troen. Elisabeth stod for det valget hun tok. Det er rykter om at hun skal ha mottatt den siste olje på dødsleiet. Det er vanskelig å si om dette er sant eller om dette var noe hun selv ba om. Det kan ha vært Christian 2. som ba om dette på hennes vegne eller at han kun påsto det etterpå for å få innpass hos hennes familie. Elisabeth selv var blitt svakere og svakere på sitt siste. For å konstatere om Elisabeth døde som katolikk eller protestant må vi se på hennes handlinger. Selv skrev hun ingenting om at protestantismen hadde vært et feilgrep fra hennes side. Hun viser heller ingen tendenser til å ta tilbake den katolske troen når familien tar fra henne barna eller for å skaffe hjelp fra familien. Dette gjør at det går an å konkludere med at Elisabeth var den første skandinaviske dronningen som var protestantisk.

Reformasjonen i Skandinavia

Hvorfor Elisabeth og Christian 2. valgte å gå over til protestantismen er et vanskelig spørsmål å svare på. Elisabeth og Christian 2. overgang til protestantismen kan bli sett på som en politisk strategi for å vinne tilbake kongerikene. Historiens gang forteller at alle de tre nordiske landene gikk over til protestantismen ut over 1500-tallet. Dette var derimot en lang prosess over flere år, og overgangen skjedde hovedsakelig etter Elisabeths død. Overgangen fra katolisismen til protestantismen i de tre landene har en del paralleller. Dette er en reformasjon som skjer ovenfra og er inspirert av Luthers lære. Som tidligere skrevet utviklet det seg flere former for religiøs reformasjon, selv om Luthers er den mest kjente. På dette tidspunktet er det vanskelig å snakke om tre forskjellige nordiske land. Sverige hadde løsrevet seg fra unionen med Danmark under Christian 2. regjeringstid og hadde derfor en svært ny regjering. I Sverige husket folk også det Stockholmske blodbadet.

For å konstatere om ekteparets overgang til protestantismen var en godt politisk trekk, må vi se på innføringen av reformasjonen i de tre nordiske landene. Sverige var under nytt styre etter opprøret mot Christian 2. Det var nå Gustav Vasa som satt på den svenske tronen. Mye av grunnen til at Sverige gikk over til protestantismen har med Christian 2 å gjøre. I mange andre kongedømmer var det synet på paven og resursene de kunne beholde som gjorde at mange fyrster gikk over til protestantismen. I Sverige hadde ikke den nye kongen tenkt at det

Gustav Vasa

skulle bli noe skifte av religion. Christian 2. var svært upopulær i Sverige etter det stockholmske blodbadet i 1520.⁶⁰ Da det senere kom fram at kongen hadde fått hjelp av erkebiskop Gustav Trolle ble den katolske kirken også knyttet til den forhatte kongen.⁶¹ Det var likevel ikke et dramatisk brudd. Dette var en lang fase som Olaus Petri stod i spissen for. Petri var opprinnelig klerk for biskopen av Gotland. Biskopen hadde sendt han til Wittenberg for å studere. Han var sammen med biskopen tilstede på kroningsfesten som utviklet seg til blodbadet, men kom unna med livet. Det gjorde ikke biskopen. Under sine studier i

Wittenberg var Petri blitt påvirket av Luther og hans

omgangskrets. Etter blodbadet gikk det rykter om at den svenske biskopen Gustav Trolle hadde hjulpet Christian 2. og danskene med en liste over hvem som burde drepes. Dette førte til at den svenske adelen på kort tid forbandt den katolske kirken med danskene. Den nye kongen ønsket å bli kvitt erkebiskopen, men Trolle var utnevnt av paven. Dette førte til at konflikten mellom Gustav Vasa og Christian 2. ble en konflikt med Roma. Paven forlangte at Trolle skulle gjeninnsettes som erkebiskop, mens Gustav Vasa ikke ønsket dette og ville selv bestemme hvem som skulle erstatte Trolle.⁶² Paven var ikke enig med dette og insisterte på å gjeninnsette Trolle. Denne konflikten brukte Olaus Petri til å argumentere for Luthers lære, men la fort vekt på de økonomiske sidene.

⁶⁰ Se kapittel 5: Elisabeth og Christian 2.

⁶¹ Aarebrot (2017) s. 58.

⁶² Aarebrot (2017) s. 58.

I sin bok om reformasjonen legger Aarebrot vekt på Gustav Trolles og Olaus Petri rolle i innførelsen av reformasjonen i Sverige.⁶³ I hans tolking av hendelsesforløpet var det konflikten mellom disse to som var en av hovedgrunnene til innføringen av reformasjonen i Sverige. Gustav Vasa hadde opprinnelig ingen tanker om å endre på kirken, men Gustav Trolles upopularitet og pavens innblanding gav Olaus Petri anledning til å få igjennom sin sak. Under opprøret mot danskene var svenskene allierte med hanseatene. Det var derimot ikke en felles religion som samlet disse to sidene, men politiske mål. Både hanseatene og svenskene hadde forskjellig mål. Hanseatene hadde både et politisk og et økonomisk motiv. For dem var det viktig å hindre at Kalmarunionen ble en stormakt slik Christian 2. ønsket og skulle få handelsmonopol i Østersjøen. Det viktigste for Gustav Vasa og det nye Sverige var å samle folket og sikre landets økonomi.

Selv om Gustav Vasa ble utnevnt til konge i 1523, tok det over ti år før landet brøt med Roma. Forandringen skjedde gradvis. Kongen ble utnevnt som kirkens overhode. Olaus Petri og hans bror brukte denne tiden på å argumentere for den nye trosretningen, mens katolikkene kjempet imot. Den tidligere erkebiskopen Gustav Trolle hadde truffet på Christian 2. i Nederlandene og allierte seg med han. Aarebrot legger vekt på at denne alliansen nok var en viktig faktor for at Gustav Vasa gikk med på å innføre reformasjonen. På samme tid drev Olaus Petri og hans bror protestantisk misjonsarbeid i Sverige.

Uavhengig av religionsskiftet ville det være vanskelig for Christian 2. å gjenvinne Sverige. Det stockholmske blodbadet hadde for all ettertid gjort at svenskene hatet ham. Han ville ha trengt en stor militærmakt for å gjenerobre landet og for alvor utrydde alle sine motstandere. Selv om han hadde fått til dette, var han i Sverige blitt kjent som Christian Tyrann. Det må også tas i betraktning at han ikke klarte å holde landet første gangen.

Danmark med sin grense til de tyske fyrstedømmene var tidligere påvirket enn sine svenske naboer. Interessen for reformasjonen begynte allerede under Christian 2. men ble ikke en realitet før under Christian 3. Selv om Danmark var katolsk hindret dette ikke hertug Fredrik, senere Fredrik 1, å innføre reformasjonen i sine landområder under Christian 2. regjeringstid.

⁶³ Aarebrot (2017) s. 56-60.

Men da han tok den danske tronen fikk han klar beskjed om hva adelen mente om religion. I sine håndsfestinger var Fredrik 1. forpliktet til å forsvare den katolske troen i Danmark og Norge. Dette var et tydelig tegn fra den danske adelen. De var ikke interessert i reformasjonen. Deres problem hadde vært Christian 2. og hans politikk.

I begynnelsen var det hovedsakelig fyrstedømmene som var påvirket av reformasjonens ideer. Christian 2. hadde vist interesse for fordelene med protestantismen mens han var konge. Da

Fredrik 1

Fredrik 1. ble kronet som konge var religion også et spørsmål. Som tidligere nevnt var han påvirket av reformasjonen hjemme i fyrstedømmene. Den danske adelen hadde ingen planer om å gå over til protestantismen. Derfor sikret de å få det skrevet inn i håndfestningen at den nye kongen skulle opprettholde katolisismen. Fredrik 1. regjeringstid var ikke preget av religionsskiftet på samme måte som under Gustav Vasa i Sverige. Den nye danske kongen og adelen hadde en felles trussel i form av Christian 2. selv om han var i eksil. Det var vanskelig for dem å vite om han ville få støtte fra Habsburgerne eller ikke.

Fredrik 1. skiller seg fra Christian 2. og Gustav Vasa på et vesentlig punkt. De to andre kongene brukte reformasjonen for egen hensikt. Gustav Vasa ble overbevist om at reformasjonen ville skape økonomisk stabilitet i landet. Mens Christian 2. så på religion som en vei tilbake til makten etter å ha blitt drevet i eksil og som et hjelpemiddel for å få mer makt da han satt på den danske tronen. Fredrik 1. ser derimot ut til å ha vært religiøst overbevist. Eksempler på dette er at han sendte sin sønn Christian⁶⁴ på dannelsesreise i de lutherske delene av Tyskland.⁶⁵ Fredrik 1. kunne som tidligere nevnt ikke innføre protestantismen i Danmark. Det han kunne gjøre var å sørge for lovgiving som beskyttet protestanter og tillot misjonærer å operere i landet.⁶⁶ Det var likevel ikke før etter hans død i 1533 at religionen skulle spille en vesentlig rolle. Hvem som skulle etterfølge han som konge ble et spørsmål om religion. Danmark-Norge var splittet mellom protestanter og katolikker. Hovedsakelig var det

⁶⁴ Senere Christian 3.

⁶⁵ Aarebrot (2017) s. 69.

⁶⁶ Aarebrot (2017) s. 71.

fyrstedømmene som var protestanter, men i Norge stod katolisismen sterkt. Danmark var fremdeles et valgkongedømme og som tradisjonen var så det danske riksrådet til Oldenborgske slekten. Christian 3. og hans bror Hans var begge kandidater. Problemet med dem var at Christian var tydelig lutheraner mens Hans var kun 12 år og derfor ikke myndig. Christian 3. ble valgt til konge i 1535, men den katolske delen av riksrådet var ikke fornøyd og kjempet for å gjeninnsette Christian 2. Denne borgerkrigen har fått navnet Grevfeiden. Borgerkrigen endte med seier for Christian 3. og derfor også for den protestantiske siden.

Christian 3.

Norge var mer isolert og var hovedsakelig katolsk. Den delen av adelen som fremdeles eksisterte var katolikker. Norge var derimot svakt politisk. Det norske riksrådets makt hadde minket under de siste tre danske kongene, og rådet hadde ikke fått være med på beslutningen om Fredrik 1. etterfølger. Kongen som satt i København var mer opptatt av situasjonen i Danmark og fyrstedømmene. Slik som i de to andre landene, var det ikke aktiv misjonering. Norge lå langt fra det europeiske fastlandet. Landet hadde kontakt med kontinentet, men dette var hovedsakelig via handelen som holdt til i byene. På landsbygden var det ingen misjonærer som prøvde å få folk over til protestantismen. Dette er en parallell til Sverige, der protestantismen heller ikke hadde slått rot.

Religionsskiftet kom under en periode av Norges historie med store forandringer. Det er hovedsakelig to hendelser som historikerne legger vekt på. Den første er Christian 2. mislykkede forsøk på å gjenerobre landet i 1532. Den andre hendelsen er konsekvensene for Norge etter borgerkrigen i Danmark etter Fredrik 1.s død. I sentrum av disse hendelsen finner vi erkebiskop Olav Engelbrektsson, som tilslutt så seg nødt til å flykte landet.

Det viktigste å få med seg i denne sammenhengen er at Norge ikke var en prioritet for reformasjonen. De danske myndighetene sendte ingen misjonærer til landet, men fokuserte på de danske områdene. Selv etter opprøret til Olav Engelbrektsson var ikke konvertering av befolkningen en viktig sak. Dette har ført til at katolisismen sakte men sikkert ble innført i stedet for et skarpt brudd. Det er grunnlag til å diskutere om at Norge var ikke helt

protestantisk før 1700-tallet med konfirmasjonsundervisning og en begynnende lekmannsbevegelse.⁶⁷

Ut ifra utviklingen i de nordiske landene på midten av 1520-tallet er det vanskelig å se en politisk strategi i Christian 2. og Elisabeths overgang til protestantismen. De eneste delene av landene som kunne ha sett på religionsskiftet som et positivt steg var fyrstedømmene. Disse var under Fredrik 1. styre i en lang periode før Christian 2. fall. Endringene fant sted lang tid etter Elisabeths død at det ikke kan ses på som en strategi for å ta tilbake landene. Det er derfor ingen god grunn til at paret skulle gå over til protestantismen.

Oppsummering

Det er ingen konkrete kilder der Elisabeth selv skriver at hun går over til protestantismen. Der er heller ingen kilder der hun skriver om sin støtte til Luther og hans ideer. For å finne Elisabeths mening om religion er vi nødt til å se på hennes handlinger. Hun er veldig forsiktig med hva hun skriver i brevene sine og det ser ut som hun har et bedre overblikk over den politiske situasjonen enn Christian har. Den avgjørende handlingen fra hennes side er da hun mottar nattverd på luthersk vis. Hun visste at dette ikke ville bli sett på med mildhet fra familiens side. Vi kan også komme til den konklusjonen at dette valget var det eneste hun personlig kunne ta selv. De handlingene som teller mest i denne sammenhengen er at hun ikke konverterer tilbake til katolisismen selv etter press fra familien. Kildene viser at Elisabeth var mer opptatt og frustrert over parets økonomiske stilling og fokuserte på dette.

⁶⁷ Aarebrot (2017) s. 74

Kapittel 3: Elisabeth og gjenerobringen av Danmark og Norge

Innledning

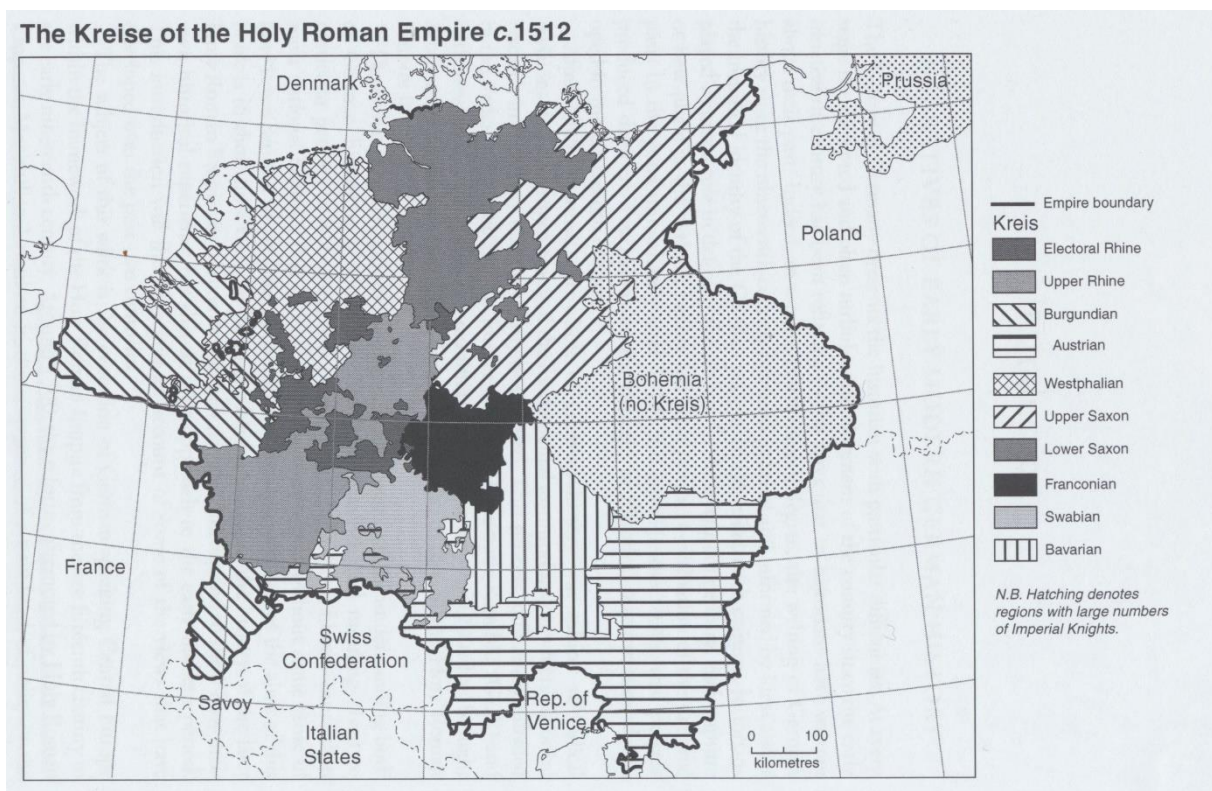
Christian 2. ble avsatt som konge etter et statskupp på begynnelsen av 1523. Bakgrunnen for kuppet var kongens politikk som var i konflikt med adelens interesser. Hans konflikter med Hanseatene og de privilegiene han gav til borgerklassen var også med på å skape splittelsen. Det hadde vært en del bekymringer før han ble kronet i 1514, på grunn av at han var tredje ledd som ble valgt til konge i sin slekt. Danmark, som var et valgkongedømme på denne tiden, ønsket ikke at tronen skulle gå i arv fra far til sønn i for mange ledd. Etter at han ble drevet i eksil forsøket han å vinne tilbake kongedømmene. Hans kamp for å vinne tilbake tronen er et godt diskutert tema i historieskrivningen. Studier har som oftest fokusert på de militære og politiske aspektene av hans kamp. I disse studiene legger historikerne vekt på slektsbånd og spesielt på forholdet mellom Christian og Habsburg-slekten. Elisabeths rolle er derimot ikke dekket og hun blir sjelden nevnt. I de få tilfellene hun blir nevnt er dette i form av anekdoter og fokuset flytter seg til hennes familie. Med andre ord blir hun redusert til en forklaring på hvorfor Christian fikk støtte fra Habsburgerne. Ut ifra sekundærlitteratur kommer det fram at hun var med på å skaffe støtte og var aktiv i arbeidet med å vinne tilbake tronene.⁶⁸ Hva dette innebar kommer ikke fram. Dette kapittelet vil ta for seg hennes oppgaver. Hvilke oppgaver gav Christian henne? Hvordan gikk hun fram for å skaffe støtten? Kan vi se om hennes forhandlinger oppnådde noe og hvor viktig var hun som forhandler? Siden disse møtene er spredt utover eksiltiden har jeg valgt å ta for meg enkelte tidsperioder og viktige møter.

Parets potensielle allierte og den politiske situasjonen i Europa

Det er viktig å konstatere hvor ekteparet kunne regne med støtte. Den vanligste strategien for kongelige i eksil var å henvende seg til familien. På grunn av familieforhold hadde paret mange potensielle allierte hos de forskjellige kongehusene i Europa. Christians familie var i hovedsak knyttet til den skotske tronen gjennom ekteskapet mellom hans tante Margrete og den skotske kongen Jakob 3. I dette tilfellet kan vi i hovedsak se vekk fra en del av Christians familie. Jakob 3. døde i 1488 og det var nå barnebarnet Jakob 5. som satt på den skotske tronen. Tanten Margrete var heller ikke i live på denne tiden. Hun hadde falt fra i 1487. Det vil uansett være vanskelig å si om hun ville ha beholdt en form for makt ved det skotske

⁶⁸ Albrechtsen (1997) s. 284.

hoffet så lang tid etter mannens død og om hun ville ha hatt noe innflytelse overfor sitt barnebarn. Det var heller ikke et nytt familiedynasti som overtok tronen i Danmark, men Christian 2.s onkel Fredrik 1., som adelen mente var et bedre valg som konge og mer villig til å ivareta adelens interesser. Hjelp måtte derfor Christian 2. finne andre steder. Hovedsakelig var dette i form av Elisabeths familie, som hersket over store deler av Europa, med unntak av Frankrike og de britiske øyene. Hennes eldste bror var Karl 5. som arvet den spanske tronen og ble senere valgt til tysk-romersk keiser etter Maximilians 1. død. Det kommer ikke fram om Elisabeth møtte sin bror i denne perioden. Derimot sender hun brev til Christian om sine forhandlinger med representanter for broren, samt forhandlinger med den yngre broren Ferdinand.

Selv om paret hadde et godt nettverk av allierte som kunne se seg villige til å hjelpe, var det ikke alltid mulig for dem. I flere brev fra Christian kommer frustrasjonen over manglende hjelp fram. Det virker som at Christian i slike situasjoner ikke klarer å se den politiske situasjonen i Europa på begynnelsen av 1500-tallet og at Habsburgerne hadde andre saker de måtte prioritere. En av disse sakene var den vedvarende situasjonen med Luther og hans reformasjon. Det at paret går over til protestantismen skaper også konflikter mellom dem og Habsburgerne og satte Karl 5. i en vanskelig situasjon.⁶⁹ Hans stilling som tysk-romersk

⁶⁹ Se kapittel 2.

keiser gjorde det ideologisk sett vanskelig for han å hjelpe søsteren. En annen sak er at maktbalansen i Europa endret seg drastisk på denne tiden.

Det hadde alltid vært konflikter i Sentral-Europa, men nå hadde en familie, Habsburgerne under Karl 5., i teorien kontroll over store deler av Europa. For å forstå hvordan Habsburgerne fikk en slik stilling, må vi tilbake til Maximilian 1. Maximilian 1. var Elisabeths farfar. Det var også under hans levetid at Habsburgerne opparbeidet seg en stor mengde land. Dette klarte han gjennom ekteskap. Han var selv gift med Maria av Burgund, og gjennom dette ekteskapet kom Habsburgerne i besittelse av de burgundiske landområdene, som han kun fikk beholde de tyske delene av, samt Artois og Vest- Flandern etter Marias død i 1486.⁷⁰ Maximilian 1. klarte også å forhandle fram to prestisjefylte ekteskap for sine to barn. Datteren Margrete ble i 1496 gift med Juan, kronprinsen av Castille og Aragon. Et ekteskap som ble beskrevet som godt og pasjonert, men som endte få måneder senere da Juan døde brått.⁷¹ Margrete var gravid på dette tidspunktet, men også dette endte i tragedie da barnet var dødfødt. Margrete ble senere gift med Philibert 2. hertugen av Savoie. Men også han døde noen år etter ekteskapet og Margrete på 24 år var igjen enke.⁷² Etter to ekteskap dro hun tilbake til Nederlandene der hun senere regjerte på vegne av Karl 5. Maximilian 1. sin sønn Filip hadde arvet morens landområder etter hennes død og ble samme år som søsteren gift med et annet medlem av den spanske kongefamilien, Johanna. Dette ekteskapet var mindre vellykket på det personlige planet. Det ble rapportert tilbake til Johannas foreldre Isabella av Castilla og Ferdinand av Aragon at Johanna var rammet av en slik sjalusi at den nærmest var sykelig. Denne sjalusien stammet fra Filips oppførsel etter ekteskapsinngåelsen. Han var ikke villig til å gi helt slipp på ungarslivet. Ekteskapet resulterte likevel i seks barn, som alle skulle holde tittelen konge eller dronning i sitt liv. Ved Isabella av Castilles død arvet Johanna kongedømmet Castille etter moren. Johanna var derimot såpass ustabil på dette tidspunktet at hvem som skulle ha regjeringsmakten førte til konflikt mellom Ferdinand av Aragon og Filip. Isabella var klar over sin datters oppførsel og skrev i sitt testamente at hvis Johanna viste seg å være for ustabil skulle Ferdinand styre Castille til Karl 5. var myndig.⁷³ Etter Ferdinands død arvet også Karl 5. kongedømmet Aragon, som han på papiret skulle styre sammen med sin mor. Johanna hadde derimot sunket dypt inn i galskapen etter at ektemannen døde i 1506.

⁷⁰ Whaley (2012) s. 68-69.

⁷¹ Lindqvist (2011) s. 194.

⁷² Lindqvist (2011) s. 194.

⁷³ Lindqvist (2011) s. 197.

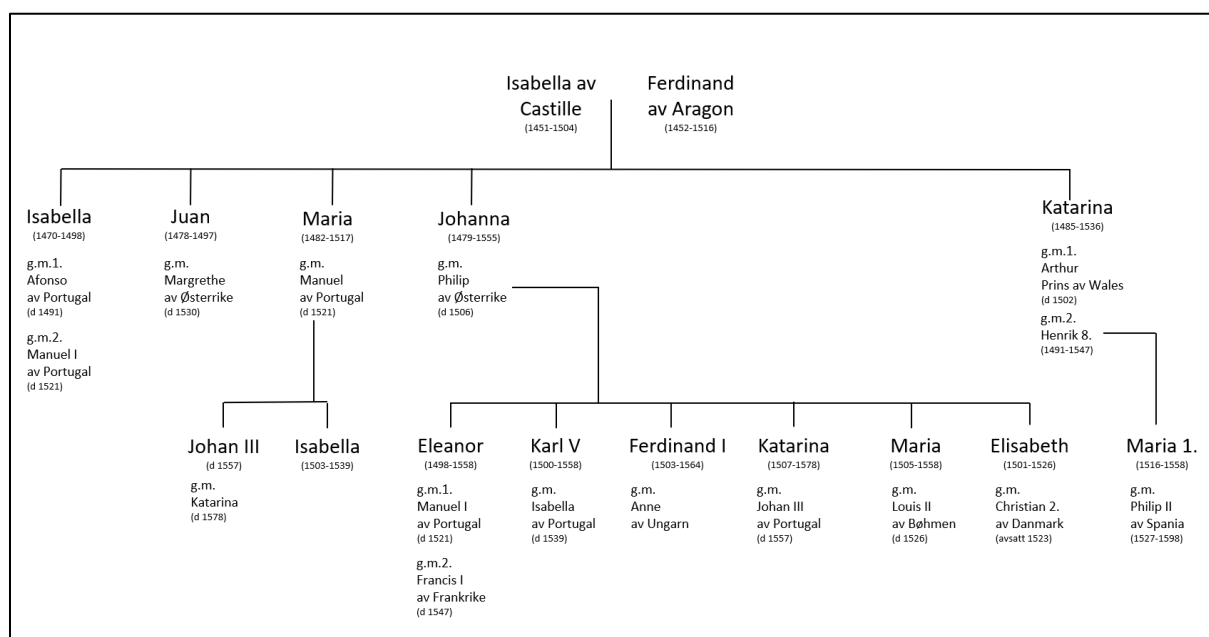
For å forstå den politiske situasjonen i Europa og Elisabeth og Christian 2.s stilling i den, må vi altså forstå hvordan det politiske spillet i Europa hadde utartet seg i de siste generasjonene og hvordan Habsburgerne hadde opparbeidet seg makten. Ut i fra dagens synsvinkel med bakgrunn i de territoriale nasjonalstatene er det lett å tro at Europa på 1500-tallet hadde den samme strukturen. Den tysk-romerske keiseren hadde herredømme over store deler av Europa, så alle innenfor disse landområdene var hans undersåtter. Slik var det i teorien, men sjelden i virkeligheten.

Slutten av 1400-tallet og begynnelsen av 1500-tallet markerte også en forandring i maktstrukturen i Europa. Det beste eksempel på dette i Elisabeths levetid var reformasjonen, slik vi så i kapittel to. For å forstå den politiske situasjonen i Europa på denne tiden må vi først konstatere hvordan det tysk-romerske riket fungerte. Stillingen som tysk-romersk keiser var på lik linje som kongemakten i Skandinavia et valgkongedømme. Ved valget av Karl 5. i 1519 lå store deler av Europa under Habsburgerne.

Elisabeths bror Karl 5. var utvilsomt Christian 2. beste allierte for å vinne tilbake tronene i Danmark, Norge og Sverige. Landene som lenge hadde vært i union ble splittet opp i Christian 2. levetid. Mye av skylden for dette kan legges på Christian 2. og hans regjeringstid. Svenskene var de første som løsrev seg. For dem var blodbadet i Stockholm i 1520 siste støtet og de gjorde opprør. Det er i denne sammenheng vi ser at Christian 2.s dårlige beslutninger får fatale konsekvenser. Hvorfor Norge ikke løsrev seg under Christian 2. regjeringstid har en enkel forklaring. I motsetning til Sverige hadde Christian 2. bedre kontroll over landet ettersom han hadde tilbrakt en del av ungdommen sin i landet. Han hadde på den tiden sikret at de høyeste stillingene i landet gikk til menn som var lojale mot han. Den norske adelen var også svak på denne tiden. Karl 5. hadde liten interesse av svogerens sak og ser ut til å ikke ha vært interessert i Skandinavia.⁷⁴ Den eneste grunnen til at han var villig til å hjelpe Christian 2. var fordi han var gift med Elisabeth. Senere etter hennes død var Karl 5. mer villig til å forholde seg til konfliktene i Skandinavia hvis det ville være en mulighet å sikre tronen for nevøen og Elisabeths eneste gjenlevende sønn Hans.

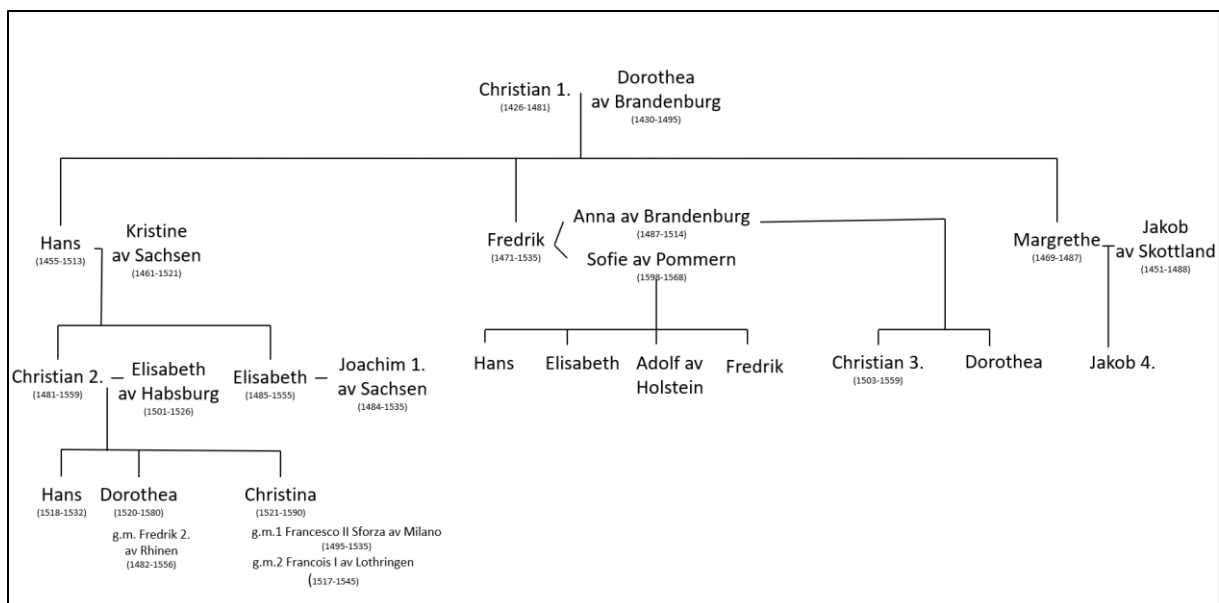
⁷⁴ Lindqvist (2011) s. 206.

Elisabeth korresponderer også med sine søstre, men i mindre grad enn andre potensielle allierte. Begge gav utrykk over at de ikke misunte henne den stillingen hun befant seg i og ønsket å hjelpe henne på den måten de kunne. Maria sender et brev til sin søster i 1524 der hun forklarer hvorfor brødrene har vanskeligheter med å hjelpe paret siden de er opptatt av kriger.⁷⁵ Ferdinand er også villig til å hjelpe Elisabeth i begynnelsen av eksiltiden, men denne støtten forsvinner i hovedsak etter at Elisabeth konverterer til protestantismen. Ferdinands avgjørelse om å ikke hjelpe søsteren virker neste hjerteløs, spesielt fordi resten av familien prøvde å hjelpe selv etter at Elisabeth hadde konvertert. En av grunnen til dette var at det var sterkere bånd mellom Karl 5., Eleanor, Maria og Elisabeth, som hadde blitt oppdratt av tanten Margrete. Ferdinand var ikke oppdratt sammen med sine søsken, men var oppdratt i morens hjemland, Catalonia. Dette gjorde at han hadde en strengere religiøs oppvekst enn sine søsken. I sin bok *Historien om Spania* skriver Herman Lindqvist at Ferdinand var spansk i sjel og sinn.⁷⁶

⁷⁵ DN b. 9 nr. 523.

⁷⁶ Lindqvist (2011) s. 208.

Elisabeth i Berlin

En stor forskjell på ekteparet var at Elisabeth i begynnelsen var mer stedbunden enn sin ektemann. Ut i fra kildene kommer det fram at hun oppholdt seg i Berlin fra september 1523. Dette er første gang vi hører om hennes oppgaver i gjenerobringen siden hun fulgte sin mann i landflyktighet. Ut i fra korrespondansen mellom ekteparet som har overlevd, kommer det fram at Elisabeth oppholdt seg først ved hoffet til tanten Margrete i Nederlandene, men det ser ikke ut til at hun har hatt noe med gjenerobringen å gjøre på dette tidspunktet. Hva hun gjorde i denne perioden er vanskelig å si. Det er nok sannsynlig at som mange andre avsatte konger var Christian 2. sikker på at dette bare ville være midlertidig og at de i løpet av kort tid ville være tilbake i Danmark. Christian 2. var nok overbevist om at Elisabeths habsburgske sletninger ville komme dem til unnsetning med en gang. Det viste seg å bli en mer komplisert affære. For Elisabeth har nok hele statskuppet vært en påkjenning og hun har nok også forventet at familien ville hjelpe. På dette tidspunktet er barna allerede tatt fra paret og senere får tanten ansvaret for dem. På denne tiden var nok dette mer for å beskytte barna enn noe annet. Det er kun etter at Elisabeth og Christian 2. går over til protestantismen at familien for alvor skiller mor og barn. Det er mens Elisabeth er ved tantens hoff at Christian 2. kontakter Elisabeth og det for første gang kommer fram hvor viktig det var å skaffe seg allierte på et personlig plan.

«Myn ydmyge kerlighen helssen altid forsent med vor herre. Som (i) scriffwe at ether farsøster will drage vti Flander tyckes meg best were ati fylger hynne hwart hwn

*drager oc fyller hynnes sind ether i all thet erligh er till thets ieg kommer till ether
ighen thij vij haffwe hynne nw behoff. giøre i alle erende som wij ether till tro. Som i
scriffuer om then breffwisser moi forsøge hannwm dwer han wille wij beholle
hannwm. icke mere pa then tid. her med ether gud beffallendis. Screffwed vti Halsse
(halsle?) fredaghen nest effther sancte»⁷⁷*

For Christian 2. er det viktig at Elisabeth har et godt forhold til familien og spesielt tanten. Dette kunne gjøre det enklere å skaffe støtte når de trenger det. Ut over eksiltiden kommer det fram at det er mest de økonomiske aspektene Christian 2. vil ha hjelp med. Spesielt midler til å betale leiesoldater. Christian ber også Elisabeth om å snakke med mennesker ved hoffene hun er ved for å samle informasjon. Et godt eksempel på dette er at han i august 1523 skriver til henne mens hun fremdeles er hos tanten. Christian 2. vet at Margrete har mottatt et sendebud fra sin nevø Karl 5. og ber Elisabeth om å snakke med dette budet. I brevet han skriver til henne, vet han at dette budet har vært i Frankrike på vegne av Karl 5.⁷⁸ Det virker som Christian 2. prøver å skaffe seg informasjon om svogerens andre saker. Det kan virke som at han vil få Elisabeth inn i en spionrolle og ikke ønsker at andre skal få vite hva hun finner ut. Det finnes ingen brev der Elisabeth skriver til Christian 2. om hva sendebudet sa, men to dager etter at Christian 2. skrev det første brevet skriver han igjen til sin hustru og forteller at han vil befinne seg i Mechelen neste dag rundt middagstider.⁷⁹ Utover eksiltiden kommer dette til å danne seg som et mønster. Elisabeth og Christian 2. møtes oftest på de få reisene Elisabeth tar fra hoff til hoff. Det er bare på slutten av Elisabeths levetid at paret oppholder seg i lengre tid sammen.

I september 1523 ankommer hun Berlin, der hun oppholder seg fra september 1523 til mars 1524. Dette er en periode som har en god del brev mellom ekteparet. De fleste av disse brevene er skrevet av Christian 2. som er på reisefot. Før hun ankommer Berlin sender Christian 2. enda et brev til henne. Dette er kort og bærer ikke preg av hva ekteparet eventuelt hadde diskutert i Mechelen. Christian 2. gir likevel henne instruksjoner om hvordan hun skal oppføre seg ved hoffet i Berlin. Dette er et hoff som Christian 2. sannsynligvis hadde en bedre oversikt over enn Elisabeth, siden søsteren ble gift med Joachim, kurfyrsten av Brandenburg.

⁷⁷ DN b. 10 nr. 333.

⁷⁸ DN b. 10 nr. 344.

⁷⁹ DN b. 10 nr. 345.

Kurfyrsten og kurfyrstinnen er også de eneste av de allierte paret har som er fra Christian 2. side av familien. Brevet Elisabeth mottar fra Christian 2. er ikke svært informativt og relativt kort. Han skriver at hun:

*«holler ether statelig nar som myn suager lader vnfange ether oc nar som i komme till myn søster ati tha altid bliffuer hos hynne till thet ieg kommer till ether och ati besteller oc med thet falck som ether fild at thet tager wel vore pa ether oc the som iche dalig tager vore pa ether at the bliffue vti theres herbere til thets ieg kommer till ether. Jtem lader alt vort tengeste bliffue vti ether *solkammer til ieg kommer til ether. Her med ether gud beffallendes.⁸⁰*

Dette kan tyde på at de kan ha brukt møtet deres i august for å avtale hva Elisabeth skal foreta seg i Berlin. Brevet forteller også at Christian 2. hadde høye tanke om sin søster og at han vil at de to kvinnene skal forholde seg til hverandre.

Det er vanskelig å si nøyaktig når Elisabeth ankommer hoffet i Berlin. Det har ikke overlevd noen brev fra henne til ektemannen eller andre allierte hvor hun forteller at hun har ankommet hoffet. Det er ikke før i begynnelsen av november at Elisabeth sender sitt første brev til Christian 2. Likevel er det sannsynlig at hun ankom hoffet kort tid etter at hun hadde mottatt brevet fra Christian 2. i september. Et annet element som støtter oppom dette er at hun i denne perioden mottar brev fra en rekke andre allierte og kongens menn. Ut i fra disse brevene kommer det fram at de ikke alltid vet hvor Christian 2. oppholder seg og derfor sender brev til Elisabeth, enten for å se om hun vet det eller for at hun skal ta vare på viktige brev og dokument. Det må derfor ha vært kjent hvor hun oppholdt seg og brevene forteller at hun allerede i august skulle oppholde seg i Berlin.

Det første brevet hun mottar i Berlin er fra Hans von Schönberg. I dette korte brevet tar han opp to ting: om hun vet hvor kongen befinner seg og penger. Dette er to elementer som går igjen i mange av brevene Elisabeth mottar. Hun får dermed en god oversikt over hvilke midler paret har og hva de blir brukt på. Det er også hun som i større grad som får oversikt over de

⁸⁰ DN b. 10 nr. 354

lån Christian 2. tar opp og hvem han skylder penger. Hans von Schönberg skriver til dronningen fordi han føler at mangel på midler kan føre til at kongen ikke kan fullføre det planlagte hæertoget.⁸¹ At Christian 2. skulle bygge opp en hær og gjenerobre landene var en varig frykt ved det danske hoffet, selv om dette angrepet ikke ble en realitet før i 1531.⁸² Elisabeth sender ikke et svar til ham, så det er vanskelig å vite hva hun gjorde med informasjonen. Det som derimot kommer fram i et brev svogeren Joachim av Brandenburg skriver til sin fetter markgreven Albrecht av Brandenburg, er at selv om han måtte pantsatte sine egne klenodier, skal den avtalte pengesummen være på vei fra Christian 2. og at pengene skulle leveres av Hans von Schönberg. Det er vanskelig å si om Elisabeth har hatt noen innflytelse i denne saken. Det er stor sannsynlighet for at hun har diskutert dette med sin svigerinne og at kurfyrstinnen kan ha forklart situasjonen til sin ektemann og bedt han hjelpe. Forholdet mellom kurfyrstinnen og Christian 2. var godt og søsteren var aktiv i å hjelpe broren. Det er nok grunn til å tro at Elisabeth gjorde det hun kunne i denne saken, men at den som ville ha den beste muligheten til å overtale kurfyrsten til å hjelpe, var hans hustru. Elisabeth var her helt avhengig av forholdet hun hadde til kurfyrstinnen.

En hendelse som skjedde allerede før Elisabeth ankom Berlin var at kong Fredrik 1. sendte Henrik Krummedike og Vincens Lunge til Norge for sikre landet for ham. Dette var etter at den svenske kongen Gustav Vasa hadde gått til angrep på Skåne og var på vei inn i Norge. Formålet med dette angrepet var å gjenerobre det svenske mente var gammelt svensk land i Skåne.⁸³ Grunnen til at han gikk inn i Norge var for å svekke Christian 2.s tilhengerne i landet, som da også var Sveriges fiender. Bakgrunnen for dette angrepet er ikke entydig i historieskrivningen i Danmark og Norge. I sin bok om *Danmark-Norge 1380-1814 bind 1: Fællesskabet bliver til 1380-1536* skriver Esben Albrechtsen:

«I begyndelsen af året havde Gustav Vasa besat Viken i Båhus len, angiveligt som et angreb på Christian 2. Denne havde den upålidelige og unværdige Hans Mule på Akerhus og andre i Norge ikke opsagt troskab, og det forlød at den landflyktige konge var ved at samle tropper i Nordtyskland.»⁸⁴

⁸¹ DN b. 16 nr. 375.

⁸² Albrechtsen (1997) s. 326.

⁸³ Benedictow (1987) s. 357.

⁸⁴ Albrechtsen (1997) s. 316.

Ole Jørgen Benedictow beskriver situasjonen på en annen måte. I sin bok *Norges historie bind 5: Fra rike til provins* legger han vekt på at i dette året ble Kalmarunionen for alvor splittet opp. Gustav Vasa blir valgt til konge av Sverige og i Danmark overtar Fredrik 1. tronen etter statskuppet året før. Om Norges posisjon i denne maktbalansen skriver han:

«Men ennå var det et rike i Norden hvor kong Kristians menn satt på festningene og kontrollerte landet på hans vegne. Verken riksrådet eller befolkningen for øvrig hadde oppsagt Kristians troskap. De var fortsatt hans tro undersåtter. Spørsmålet om hva som skulle gjøres med Norge, kong Kristians siste bastion meldte seg med stadig økende styrke.»⁸⁵

De forskjellige holdningene disse forskerne har kan ha med temaet for bøkene å gjøre. Albrechtsen sin bok skal vise felleskapet mellom de to landene. Benedictow er en ren norgeshistorie der Norge og nordmennene står i sentrum. Trofastheten til Christian 2. kan derfor bli et forsøk på å vise Norge som en selvstendig nasjon som ville ta sine egne avgjørelser. Benedictow omtaler også det nye regimet i Danmark som opprørere.⁸⁶

Det er vanskelig å se hvordan dette handlingsforløpet har med Elisabeth å gjøre, og for det meste var dette utenfor Elisabeths krets. Det var ingenting hun kunne gjøre med det som skjedde i Norge. Christian 2. får selv vite om hva som hender i et brev fra Nils Hack datert 2. oktober 1523. I dette brevet skriver Nils om hvordan disse to mennene har fått i oppdrag å sikre landet for Fredrik 1. og hvordan de går fram. Dette er viktig informasjon for Christian 2., men det er en setning som trekker inn Elisabeth. Brevet forteller at Vincens Lunge⁸⁷ har giftet seg med datteren til herr Nils Henrikssøns.⁸⁸ Nils Henrikssøns var en viktig mann i Norge på denne tiden og hadde vært med å hente Elisabeth til Danmark da hun skulle gifte seg med Christian 2. Etter kongens fall i 1523, var han en av riksmennene som var med på å forhandle med kong Fredrik 1.s representanter. Som vi ser i fra dette brevet lot han Vincens Lunge gifte seg med hans datter. Denne datteren hadde vært hoffdame hos Elisabeth.⁸⁹ Det er ingen kilder som forteller om Christian 2. fortalte om dette giftermålet til Elisabeth eller hva hun mente om det. Det er ingenting som tyder på at hun hadde et nært forhold til denne

⁸⁵ Benedictow (1987) s. 357.

⁸⁶ Benedictow (1987) s. 357.

⁸⁷ I brevet er han omtalt kun som doctther Ffisencius.

⁸⁸ DN b. 8 nr. 514.

⁸⁹ Hamre (1998) s. 229.

tidligere hoffdamen, men det er liten sannsynlighet for at Elisabeth ville ha bebreidet henne. Elisabeth hadde siden barndommen akseptert at hun selv ikke ville ha noe å si om hvem hun skulle gifte seg med.

Selv med alt som skjedde i Norge i 1523 forteller Christian 2. ingenting til Elisabeth om hva som skjer i det nordligste landet i de brevene han skriver til henne. Det er derimot vanskelig å vite om Christian 2. selv er klar over det som har skjedd i Norge. Brevene han sender Elisabeth er datert 5. og 6. oktober. Det er usikkerhet om brevet fra 6. oktober ble skrevet på denne dagen. Brevet han selv mottar fra Nils Hack er datert 2. oktober samme år. De to brevene gir derimot et godt bilde på hva Christian 2. selv foretok seg på dette tidspunktet. For han er det planlagte hæertoget viktig, og han skriver til Elisabeth at på grunn av dette kan han ikke komme og besøke henne i Berlin, men han vil sende Hans von Schönberg til henne.⁹⁰ Hans von Schönbergs oppgave er å underrette dronningen om hva Christian 2. har foretatt seg. Brevet datert 6. oktober er derimot vanskelig å bruke som en kilde i denne perioden. Diplomatarium Norvegicum opplyser at det er en del av Münchensamlingene og at det er underskrevet av Christian 2. Problemet er at det ikke er tydelig hvor og når det er skrevet. Brevet skal være skrevet i Lehnin, og i fotnotene til utgaven i D.N hevdes det at det kan være snakk om Lehnin i Brandenburg.

Det er først 8. oktober at Elisabeth skriver til Christian 2. Hun skriver at hun har mottatt et brev fra kurfyrsten til han og forteller om hva som har skjedd i den siste tiden.⁹¹ Det kommer fram at Elisabeth ikke vet hva som står i dette brevet. I brevet kommer det fram at hun og kurfyrstinnen har et relativt godt forhold. Elisabeth beskriver ikke dette forholdet, men skriver at hun og kurfyrstinnen diskuterer hans sak. Dette var nok en lettelse for Christian 2. som hadde håpet på dette. Hun gir også Christian 2. klar beskjed om hva hun mener om situasjonen de er i. Et viktig poeng hun tar opp er hvordan hun skal vite hva som er Christian 2.s vilje. Hun skriver at denne usikkerheten gjør at hun ikke tør å fortelle dem som kommer til henne hvor Christian 2. befinner seg. Elisabeth skriver også om hæertoget Christian 2. snart ønsker å foreta. Hun skriver at Hans von Mehlen har dratt til sin bror og tatt med seg alle

⁹⁰ DN b.10 nr. 360.

⁹¹ Allen (1854) s. 88-89.

knektene.⁹² Hun skriver også at han må tenke seg bedre om, og brevet reflekterer trolig hva Elisabeth føler i denne tiden. Frustrasjon og redsel er to følelser som kommer godt fram i brevet. Hun sier ikke imot sin ektemann, men følelsen av å stå på siden er der.

Christian 2. sender henne allerede dagen etter to brev. Begge brevene er trykt i Allens kildesamling og ut i fra innholdet står de kronologisk. Det første brevet bærer preg av at Christian 2. ikke har mottatt Elisabeths brev. Han ber henne komme til Suina-klosteret førstkommande torsdag og ta med alt av parets sølv.⁹³ Christian ser gjerne at også søsteren blir med på denne turen. Brevet forteller også at Christian har skrevet noen brev til kansleren. Det kommer ikke fram hvem dette er i brevet. Brevet skiller seg fra det andre som er skrevet samme dag. I det første brevet blir pronomenet *vi* brukt i stor grad, selv om det snakk om Christian. Eksempler på dette er formuleringer som: «*Sammeles bede wii ether*» og «*Jtem haffwe wij*».⁹⁴ Dette kan tyde på at det var hans sekretær Christern Winter som har skrevet det og at Christian 2. har diktert det. Det andre brevet bærer et mer personlig preg. Christian omtaler her kurfyrstinnen som «*myn sösther*» i stedet for «*vor söster*».⁹⁵ Dette brevet gir også en del svar på Elisabeths brev. Christian 2. ber Elisabeth om å snakke med hans søster og få henne til å be ektemannen om hjelp.⁹⁶ Det viktigste for Elisabeth er at hun nå får en måte å kontakte ektemannen. Christian 2. skriver at hvis hun sender brevene til det førstnevnte klosteret vil hans bud føre det videre til han.⁹⁷ De neste dagene bruker paret tid på å planlegge turen til klosteret. Det virker som Christian 2. har planlagt å møte sin kone på en svært travel dag og abbeden har ikke plass til dem. Han ber Elisabeth om å få søsteren eller svogeren til å kontakte abbeden.⁹⁸

I midten av oktober dette året ser det ut som Christian 2. vurderer at Elisabeth bør dra fra Berlin. Han gir henne ingen grunn, men skriver at han vil sender bud på henne når tiden kommer. Med brevet har han også sendt med Albreckt von Hohndorff og ber Elisabeth ikke

⁹² Allen (1854) s. 88.

⁹³ Allen (1854) s. 89.

⁹⁴ Allen (1854) s. 89.

⁹⁵ Allen (1854) s. 90.

⁹⁶ Allen (1854) s. 90.

⁹⁷ Allen (1854) s. 90.

⁹⁸ DN b. 10 nr. 362.

pakke til denne turen.⁹⁹ Hun skulle heller ikke stille Albrecht von Hohndorff for mange spørsmål. Det er tydelig at det er noe Christian 2. ikke ønsker at Elisabeth skal få vite. Det Elisabeth vet på denne tiden er at ektemannen planlegger å gjenerobre landene med en hær og at det er pengeproblemer. Det kommer heller ikke fram om Christian 2. føler at hun vil være i fare ved hoffet, men han spør henne om å snakke med søsteren. Christian 2. oppfordrer Elisabeth i omtrent alle brevene han skriver til henne mens hun er i Berlin, om å snakke med hans søster. Christian 2. tilkaller henne ikke men sender henne et brev 23. oktober som er mer avslappet. Han beklager at han ikke kan komme til henne. Det kommer fram at han er kommet til enighet med Hans von Schönberg, men hva uenigheten var skriver ham ikke noe om. Han ber henne sende ham midler så snart som mulig og ber henne hilse til hans søster.¹⁰⁰

Fram til oktober 1523 har Elisabeth hatt en svært passiv rolle i gjenerobringen, men utover i november blir hun mer aktiv. Hun mottar fremdeles en del brev fra Christian 2, og hun får mer klare roller. Rollen som mellommann for Christian 2. blir spesielt markert. Hun er også begynt å skrive tilbake til avsender når hun mottar brev til Christian 2. Et eksempel på dette er at hun 2. november 1523 skriver til Henrik von Lith at hun har videresendt brevet til sin ektemann og at hun lånte hans bud i 14 dager.¹⁰¹ Samme dag skriver hun også til hertug Albrecht av Meckenburg at Christian 2. ikke er med henne og at hun ikke er sikker på hvor han befinner seg. Selv har hun satt seg inn i saken, men ber ham vente noen dager før han får svar.¹⁰² Elisabeth kunne ikke selv ta avgjørelser i sakene med mindre Christian 2. var enig eller at han hadde sendt henne spesielle oppgaver. Slike oppgaver kommer utover i november. I løpet av kort tid trekker Christian 2. henne mer inn i gjenerobringen. Den 3. november 1523 ber han henne om å skrive til sin søster, Maria dronningen av Ungarn. Christian ønsker at Elisabeth skal sikre Jørgen von Minkwitz et len i Lausitz, der forrige eier var død og der Elisabeths familie er med på å fordele dette.¹⁰³ Dette gjør Elisabeth. Elisabeth blir aktivt brukt av Christian 2. når det kommer til hennes familie, men resten av tiden i begynnelsen av eksiltiden er hun mindre aktiv. Samme dag sender han henne et annet brev der han skriver at

⁹⁹ Allen (1854) s. 92.

¹⁰⁰ Allen (1854) s.98-99.

¹⁰¹ DN b. 13 nr. 212.

¹⁰² DN b. 13 nr. 212.

¹⁰³ DN b 10 nr. 370.

svogeren og stormesteren av Preussen skal få pant i parets skip og ber henne om å skaffe Leidebrev for han og hans folk fra kurfyrst Joachim.¹⁰⁴

Elisabeth skriver senere til Christian 2. hvordan disse forhandlingene utartet seg. Kurfyrsten var ikke fornøyd og skal ha truet med å gå til parets motstandere. Elisabeth er ganske sikker på at dette er tomme trusler, men råder Christian 2. til å være forsiktig.¹⁰⁵ Hun mener at han ikke må sette sin lit til kurfyrsten. Hva som gjør kurfyrsten uberegnelig for Elisabeth kommer ikke godt fram i brevet. Elisabeth har oppholdt seg ved hoffet og har nok hatt større mulighet til å danne seg et bilde av svogeren. Fra tidligere kommer det fram at Christian hadde bedt Elisabeth om å snakke med et av brorens bud, så hun kan ha fortsatt med dette da hun kom til Berlin. Det må også tas i betraktning at Elisabeth på dette tidspunktet var blitt en god venn av kurfyrstinnen, som ikke hadde et godt forhold til sin ektemann. Hennes syn kan derfor være farget av dette. Forhandlingene var også vanskelige fordi Elisabeth ikke hadde all informasjonen hun trengte. Hun skriver til Christian 2. at hun ikke på dette tidspunktet hadde fått det brevet som kurfyrsten refererte til.¹⁰⁶ Hun skriver at hun opplever et stort pengepress fra svogeren og den prøyssiske hoffmesteren. Elisabeth sliter også med det hun tror er et upålitelig bud. Hun er helt avhengig av trofaste bud for å holde kontakten med ektemannen og må være sikker på at informasjonen hun sender kommer fram og at den hun mottar er rett. Det er tydelig at Elisabeth føler seg truet, men hun tør ikke skrive hva det er som truer henne, men ønsker å dra fra hoffet i Berlin.

Utover i november er det klart at Elisabeth er redd. Både kurfyrsten og hoffmesteren av Preussen er lite hyggelige mot henne og vil snakke med Christian 2. I et brev hun skriver 10. november 1523 forteller hun om de ryktene hun har hørt. Blant annet virker det som at kurfyrsten vil dra til Frankrike med alt han eier.¹⁰⁷ Hun råder Christian 2. til å ikke komme til Berlin.¹⁰⁸ Det er på dette tidspunktet at kongen og kurfyrsten begynner å forhandle og paret får til slutt leidebrev for kurfyrstens land.¹⁰⁹ Elisabeth får vite dette av Christian 2. som

¹⁰⁴ DN b. 10 nr. 371.

¹⁰⁵ Allen (1854) s. 106.

¹⁰⁶ Allen (1854) s. 106.

¹⁰⁷ Allen (1854) s. 110.

¹⁰⁸ Allen (1854) s. 110.

¹⁰⁹ DN b 13 nr. 217.

sender henne en kopi av brevet.¹¹⁰ Det er likevel ikke helt rosenrødt mellom de to mennene, noe Elisabeth merker mer enn Christian 2. Joackim er frustrert over svogeren og dette går utover Elisabeth som føler seg stadig mer utsatt. I brevene fra Christian 2. kommer det fram at Elisabeth skal hjelpe med å betale svogeren. Hun er derimot usikker og skriver at hun ikke har snakket med kurfyrsten om dette.¹¹¹ Dette er ikke en avgjørelse hun tar på egenhånd.

Christians håp om at hans hustru og søster skulle arbeide sammen for hans sak, kommer godt fram her. De to kvinnene er blitt såpass nære at de føler seg trygge på å diskutere slike saker sammen. Christian 2. skriver også mye til sin søster om disse sakene, så det ville vært vanskelig for dem å holde noe hemmelig. Det er vanskelig å si om Elisabeth har mottatt brevet Christian 2. skrev 20. november. I dette brevet ber han Elisabeth spørre om svogeren er villig til å godta parets sølv og klenodier som betaling.¹¹² Brevet hun selv skriver 22. november tyder på dette. Det tyder også på at kurfyrstinnen har mottatt sitt brev fra broren. Elisabeth legger også vekt på at Christian ikke må sette sin lit til Hans van Melen. Hun er sikker på at han rapporterer tilbake til hovmesteren av Preussen og ber kongen være forsiktig.¹¹³

Elisabeth påpeker ofte hvis hun mener at en person i parets krets er upålitelig. Det er også tydelig at situasjonen er mer ute av kontroll og hun ønsker seg fremdeles vekk fra Berlin, men skriver også at hvis dette ikke er mulig, om Christian 2. kan komme til henne. Det ser ut som Christian 2. kommer til henne, men det er vanskelig å vite hvor lang tid etter hun sendte brevet og om han hadde planlagt det på forhånd. Det eksisterer et brev som Christian 2. skal ha skrevet rundt årsskiftet 1523 til 1524, men det er en viss usikkerhet om årstallet er rett. Innholdet i brevet passer godt for det som hendte på denne tiden.¹¹⁴ Elisabeth mottar derimot et brev fra sin bror Ferdinand i desember. Han beklager at han ikke har svart på det brevet som hun sendte i begynnelsen av november, fordi han først nå har mottatt det. Det viktigste han skriver er at Karl 5. og han selv ønsker å hjelpe Christian 2., men på grunn av deres kriger

¹¹⁰ DN b 10 nr. 377.

¹¹¹ Allen (1854) s. 119.

¹¹² DN b 10 nr. 377.

¹¹³ Allen (1854) s. 120.

¹¹⁴ DN b 10 nr.357.

med franskmenn og tyrkerne blir det umulig for dem.¹¹⁵ Han vil gjerne møte henne, og skriver at han vil underrette henne om et slikt møte. De skulle senere møtes i Nürnberg i 1524.

Det kommer ikke ut av brevene til Elisabeth om Christian 2. var i Berlin. Hun forsetter å informere ham om hva som skjer ved hoffet og det hun får vite om utlandet. Dette er informasjon Christian ville trenge spesielt etter at hæertoget mot Danmark ikke gikk. Situasjonen med svogeren forbedrer seg ikke og Elisabeth skriver flere ganger at han virker lei av å ha henne ved hoffet.¹¹⁶¹¹⁷

Under Elisabeths opphold i Berlin kommer det fram at hun hadde god oversikt over hva som skjedde ved hoffet, men slet med å få god informasjon fra Christian 2. Hun så seg nødt til å forhandle med svogeren og hoffmesteren, men var ikke alltid sikker på sin stilling. Utover oppholdet føler hun seg truet og prøver å få Christian 2. til å sende bud på henne.

Forholdet mellom Elisabeth av Habsburg og Kurfyrstinne Elisabeth

Ut ifra korrespondanse mellom ekteparet får vi vite at Elisabeth dro til hoffet i Berlin i andre halvdel av 1523. I disse brevene kommer det fram hva paret foretok seg og løst hvilke planer Christian 2. har. Det kommer fram at han var mye på reisefot i denne perioden og at brev adressert til ham i flere tilfeller ble sendt til henne. Det er også i disse brevene vi får hint om forholdet mellom dronningen og kongens søster, kurfyrstinne Elisabeth av Brandenburg. På grunn av at begge kvinnene har det samme navnet vil jeg heretter omtale dronningen som Elisabeth og kongens søster med hennes tittel som kurfyrstinne. Det er i denne perioden vi ser hvordan forholdet mellom kvinnen utvikler seg. Elisabeth nevner i flere brev at hun har diskutert forskjellige saker med kurfyrstinnen og skriver ofte om hennes ved og vel. Elisabeth er også opptatt av at Christian 2. må holde kontakten med sin søster. Det som ikke kommer fram av disse brevene er om kvinnene diskuterte religion. I sin bok «*Women and the reformation*» skriver Kirsi Stjerna at kongeparets påvirkning var grunnen til at kurfyrstinnen gikk over til den lutherske tro.¹¹⁸ Det er en mulighet for at denne påstanden har basis i

¹¹⁵ DN b 14 nr.381.

¹¹⁶ Allen (1854) s. 149.

¹¹⁷ Allen (1854) s. 151.

¹¹⁸ Stjerna (2009) s. 90.

virkeligheten, problemet er at hun ikke underbygger sine påstander og kommer med en del feilinformasjon. I følge Stjerna skal ekteparet ha legalisert protestantismen etter at Christian ble kronet.¹¹⁹ Christian ble kronet til kongen av Danmark i 1513 og senere i Norge. Elisabeth og Christian ble gift i 1514 ved stedfortreder, mens hun selv ankom ikke København før 1515.¹²⁰ Dette ville ikke ha hindret Christian fra å legalisere protestantismen før hun ankom, men politisk ville dette ikke ha vært lurt. Den viktigste innvendingen mot denne påstanden er kronologien. Det ville ikke ha vært mulig for Christian å innføre en reform som ikke eksisterte. Luther og begynnelsen på reformasjonen startet i 1517.

Det kommer fram at Elisabeth og kurfyrstinnen hadde et godt forhold. Dette er som oftest i form av at Elisabeth oppfordrer Christian 2. til å skrive til søsteren og berolige henne. Det er derimot vanskelig å få et skikkelig bilde på hvordan kvinnene oppfattet hverandre. Det er få kilder som beskriver dette forholdet. Dette kan ha med å gjøre at Elisabeth oppholdt seg i lengre tid sammen med kurfyrstinnen og at hva de snakket om ikke alltid var relevant i brevene Elisabeth skrev til sin ektemann. Kurfyrstinnen er svært opptatt av brorens situasjon og prøver å hjelpe han så godt hun kan. Et eksempel på dette er at hun i mars 1524 skriver til sin bror om at hun er villig til å låne ham en hest til hans reise, men hun må få den tilbake med en gang.¹²¹ Hun forteller også at hun og Elisabeth hadde diskutert hvem som skulle skrive til ham. Det kan virke rart at dette var noe kvinnene ville ha diskutert. En av grunnene til at dette var verdt å diskutere er at på dette tidspunktet var kurfyrsten av Brandenburg begynt å bli lei av at Christian 2. ikke betalte tilbake det han hadde lånt av ham. Dette var noe Christian 2. var klar over siden kurfyrsten hadde sent han et brev i januar samme år.¹²² Senere skriver også Elisabeth at hun vil reise fra hoffet fordi hun ikke føler seg trygg.

Et aspekt ved kvinnes liv som de hadde til felles var religion. Elisabeth og Christian 2. går over til protestantismen i eksiltiden og Elisabeth forblir protestantisk ut sitt liv. Kurfyrstinnen er også en av de mange adelige som går over til protestantismen, men dette var i 1527.¹²³ Som Stjerna skriver i sitt kapittel som kurfyrstinnen, var det nok en mulighet for at de to kvinnene

¹¹⁹ Stjerna (2009) s. 90.

¹²⁰ Se kapittel 1.

¹²¹ DN b 13 nr. 238.

¹²² DN b. 13 nr. 237.

¹²³ SNL: Elisabeth – Kurfyrstinne av Brandenburg.

påvirket hverandre. Det er også her vi ser et stort skille mellom de to kvinnene. Dette var ikke et politisk eller religiøst skille men et skille i hvordan forholdet de hadde til ektemennene sine var. Elisabeth hadde et relativt godt forhold til Christian 2. Hun kunne bli frustrert av han og ikke alltid være enig med han, men personlig gjorde de det beste ut av situasjonen de var i. Paret skriver kjærlige brev til hverandre og tar opp både personlig og politiske saker i sine brev. Det er et godt samarbeid, selv om Christian 2. flere ganger tenker for langt fram i tid og ikke alltid forstår det politiske spillet. Det kommer også fram i korrespondansen mellom dem at Christian 2. støtter Elisabeth i sitt valg av religion, men mener at dette er et valg som hun må ta. Situasjonen for kurfyrsteparet var annerledes. Dette ekteskapet blir beskrevet som et ulykkelig et.¹²⁴ For dem ble religionen noe som skapte et uhelbredelig skille mellom dem. Kurfyrsten holdt seg til den gamle troen, mens kurfyrstinnen gikk over til den nye. Selv om Stjernas kapittel om kurfyrstinnen har mange feil når hun beskriver Christian 2. og Elisabeth, gir hun et viktig bilde på hvordan religionen på begynnelsen av 1500-tallet kunne splitte familier.

Som alliert var ikke kurfyrstinnen av Brandenburg den viktigste for paret. Hun var Christian 2. søster, men hun hadde lite makt i Brandenburg. I begynnelsen av eksiltiden er hun en god støtte for Elisabeth, men deres felles interesse for Luthers lære fører til en rift mellom kurfyrsteparet.

Forhandlingene i Nürnberg

Elisabeths liv ble ikke lettere etter at hun forlot Berlin. Christian 2. gav henne en viktig oppgave med å forhandle med sin bror Ferdinand. Dette er etter at Christian 2.s hær gikk i oppløsning ved danskegrensen fordi han ikke hadde de midlene han trengte til å betale soldatene. Han hadde også opparbeidet seg gjeld hos svogeren og andre nordtyske fyrster og trengte desperat hjelp. Historikere har påpekt at han ble deprimert etter at hæren gikk i oppløsning.¹²⁵ Det er vanskelig å finne tegn på en slik depresjon i brevene han skriver til Elisabeth. Paret er opptatt av å skaffe seg støtte hos hennes familie. Siden de nå forhandler med Habsburgerne er hun mer aktiv, mye av dette har å gjøre med familiens holdning til Christian 2. Ingen i hennes nærmeste familie likte Christian 2. Mye av årsaken til dette er at

¹²⁴ SNL: Elisabeth – Kurfyrstinne av Brandenburg.

¹²⁵ Hamre (1998) s. 208.

han ikke gav et godt bilde av seg selv i begynnelsen av ekteskapet. Dyveke og Sigbrit var to personer som Habsburgerne ikke likte. Dyveke som kongens elskerinne ville aldri kunne fått noen respekt fra dem, men det var den store innflytelsen Sigbrit hadde på Christian 2. som provoserte dem. Elisabeth får derfor beskjed om at Christian 2. ikke er velkommen.¹²⁶

I begynnelsen i forhandlingene med broren, melder Elisabeth at det ser lyst ut med støtte fra hennes familie. Ferdinand ser ut til å være villig til å hjelpe paret med det han kan, men Elisabeth har ikke fått noe endelig svar.¹²⁷ Hun skriver at hun har gitt broren de betingelsene som Christian 2. hadde sendt henne. Hannart, som er der på broren Karl 5.s vegne, er også positivt innstilt til å hjelpe. Det eneste Elisabeth er redd for er den truende oppførselen til hoffmesteren av Preussen, som fremdeles ikke har fått igjen pengene han har lånt Christian 2. Få dager senere sender Elisabeth enda et brev til Christian 2. Hun er ikke lenger optimistisk. Ferdinand er rasende på sin søster og ser seg ikke villig til å hjelpe henne lenger. Elisabeth forteller ikke før på slutten av brevet hvorfor broren er blitt uvennlig. Bakgrunnen for denne oppførselen er parets valg av religion. I sin bok om norsk politikk i denne perioden skriver Hamre at etter det mislykkede hæertoget søke Christian 2. trøst i Luthers lære og han klarte å overtale sin kone og søster til å konvertere.¹²⁸ Aarebrot og Evjen legger i sin bok vekt på at Christian 2. så hva reformasjonen kunne si for kongemakten.¹²⁹ Valget ble uansett en katastrofe for paret. Ferdinand var oppsatt på at nevøen Hans ikke skal oppdras til en slik hedensk tro og sier til Elisabeth at deres felles søster skal ha ansvar for ham.¹³⁰ Det kommer ikke fram hvilken søster det er snakk om. Elisabeth skriver at broren har gått så langt at han truer henne hvis hun prøver å få sønnen tilbake. Hannart er også mer fiendtlig innstilt til paret. Han bruker også anledningen til å ta opp Sigbrit som han i brev til Christian 2. har bedt han om å kvitte seg med. Ut i fra brevet kommer det fram at dette er noe Elisabeth ikke har hørt om før.¹³¹ Hun er derimot usikker på hvordan hun skal takle denne situasjonen. Det hjalp ikke at den prøyssiske hoffmesteren er blitt mer utålmodig med Christian 2.

¹²⁶ Allen (1854) s. 171.

¹²⁷ Allen (1854) s. 178.

¹²⁸ Hamre (1998) s. 208.

¹²⁹ Aarebrot (2017) s. 56.

¹³⁰ Allen (1854) s. 179.

¹³¹ Allen (1854) s. 179.

Elisabeth får svar fra Christian 2. noen dager senere. Han ber henne prøve å overtale broren til at Hannart kan møte på det planlagte møtet i Lübeck samme år.¹³² Noe konkret svar på hva hun skal gjøre kommer ikke i dette brevet, men det er hintet om at Christian 2. har gitt henne nye instruksjoner i andre brev. Ellers forteller han henne at han ikke har pengene han skylder hoffmesteren. Elisabeth fortsetter å forhandle med sin bror, men det kommer fram at Ferdinand selv har pengeproblemer på grunn av de konfliktene som herjer i Europa. Spesielt er det brorens og hans egne kriger som koster penger.¹³³ Dette er også det lengste brevet Elisabeth skriver til sin ektemann i eksiltiden. Brevet er preget av de forhandlingene hun foretar med Hannart og med Ferdinand. Hannart har hørt at Christian 2. tenker på å selge skipet Maria, og Elisabeth ber ektemannen skrive tilbake hvis han velger å gjøre dette.¹³⁴

Det er vanskelig for Elisabeth å komme noen vei i forhandlingene, men hun prøver å mekle. Hun spør også om resten av medgiften hennes, men dette har Hannart lite med og mener hun må snakke med tanten. Det var opprinnelig Nederlandene som skulle betale Elisabeths medgift da hun giftet seg med Christian 2., men forskjellige situasjoner har gjort at de har ventet med å betale hele beløpet. Christian 2. hadde gjennom hele sin regjeringstid forventet at medgiften skulle komme og hadde lagt planer etter det. Nå da paret var i eksil trengte han pengene enda mer. I sitt brev tar Elisabeth opp at familien hennes også ønsker en form for sikkerhet hvis de skal låne paret penger. Paret har derimot lite de kan stille opp med og enda mindre å sette i pant. På andre plan har Elisabeth bedre hell med seg. Familien ønsker bedre kontroll over Christian 2. og ønsker derfor en representant for keiseren i Christian 2. krets. Elisabeth har allerede en kandidat i Jørgen von Mindwitz, som hun også har snakket med.¹³⁵ For Elisabeth var forhandlingen i Nürnberg både en suksess og et nederlag. Hun klarer ikke å skaffe penger fra familien, men lykkes i å få familien til å hjelpe paret i andre forhandlinger.

Forholdet mellom Elisabeth og Fru Margrete

Som vi ser ut ifra kildene fikk paret hjelp av Elisabeths tante, Margrete. Hun opptrer ofte som en mellommann i forhandlingene mellom Karl 5. og kongeparet. Som vi ser i Christian 2. brev til Elisabeth i begynnelsen av eksiltiden og før hun drar til Berlin, er Margrete en viktig

¹³² Allen (1854) s. 182.

¹³³ Allen (1854) s. 183.

¹³⁴ Allen (1854) s. 184.

¹³⁵ Allen (1854) s. 184.

alliert for paret. Margrete hadde hele livet vært en del av det politiske spillet i Europa og hadde klart å holde seg relevant selv etter at begge hennes ektefeller døde. Hun giftet seg aldri igjen etter at Philibert 2. hertugen av Savoie døde, men fikk senere ansvaret for fire av brorens barn etter hans død og Johannas galskap. Hun er derfor det nærmeste Elisabeth og søsknene hadde som en morsfigur. Margrete ble ikke bare en svært viktig politisk alliert av familien, hun var også en viktig personlig støtte for Elisabeth. Dette kommer godt fram i brevene mellom dem. Av alle brevene Elisabeth mottar og sender i løpet av eksiltiden er disse de mest personlige. Det er tydelig at tanten bryr seg om henne og er flere ganger bekymret over hennes situasjon. Dette blir mer tydelig når Elisabeth blir syk og senere dør. Margrete sender også sin egen lege til henne på slutten og skriver brev til Christian 2. hvor hun ber om mer informasjon om Elisabeths helse. Tanten er også den Elisabeth skriver til når hun ligger på dødsleie.

Elisabeth oppholdt seg hos Margrete i Nederlandene helt i begynnelsen av eksiltiden og det var her barna ble igjen da hun reiste til Berlin. Margrete og Elisabeth var ikke hyppige brevskrivere til hverandre, men Margrete var flink til å fortelle Elisabeth om barna mens de oppholdt seg hos henne.¹³⁶ Etter at Elisabeth gikk over til protestantismen var det en av hennes søstre som tok seg av dem. I motsetning til brødrene forhandlet Elisabeth og Margret sjelden. Margrete prøvde å hjelpe paret så godt hun kunne uten at dette ville gå ut over Nederlandene. Hun var en realpolitiker og måtte derfor sette personlige følelser på sidelinjen. Dette kommer godt fram når hun ikke ønsker å låne penger til ekteparet og uvilligheten til å betale resten av medgiften.¹³⁷ Derfor inntok hun mer og mer en formidlerstilling mellom paret og habsburgerne. Margrete var den første som formidlet til Elisabeth at grunnen til at brødrene ikke kunne hjelpe henne med en gang, var deres egne konflikter.¹³⁸ Hun var også den som ga paret et permanent tilholdssted i Lier. Christian 2. varmet hun aldri opp til og hun hadde vært

Margrethe av Østerrike

¹³⁶ DN b 15 nr. 204.

¹³⁷ DN b 15 nr. 250.

¹³⁸ DN b 15 nr. 204.

imot ekteskapet fra begynnelsen. Etter Elisabeths død var hun også mindre villig til å hjelpe han. Elisabeths døtre tok Margrete seg derimot av etter morens død.¹³⁹

Militær styrke

Den militære delen av gjenerobringene er den delen Elisabeth hadde minst med å gjøre. Hun var med på å skaffe de midlene som Christian 2. ville trenge, men var aldri med i noe slag. Det er ikke uvanlig ut i fra datiden at Elisabeth ikke ville ha mye med den fysiske delen av gjenerobringen å gjøre. Selv om hun hadde den beste utdannelsen en adelig kunne få på begynnelsen av 1500-tallet var ikke militære strategi og krig det vanligste for en adelig kvinne og det var det ikke akseptabelt at en kvinne skulle være med på slagmarken. Elisabeth rolle i hennes verden var å være et godt kristent menneske, en god hustru og oppfylle det som ble forventet av henne i sin rolle som dronning. Det er derimot et unntak fra dette. Elisabeths bestemor, Isabella av Castille hadde under utdrivelsen av muslimene fra den iberiske halvøy vært svært aktiv. Hun hadde ikke vært med på slagene, men oppholdt seg i leirene nær dem. Etter at barna hennes ble født fulgte også de med foreldrene. Dette er noe Elisabeth også kunne ha gjort, men det er store forskjeller på de to kvinnenenes situasjoner. Under krigen med og utdrivelsen av muslimene fra den iberiske halvøy, var Isabella sin stilling som dronning av Castille sikret og landet hun rådet over hadde en felles fiende i den muslimske delen av halvøya. Isabella kunne også trekke inn religionen for å demonisere fienden. Elisabeth hadde ingen sikker stilling ved de forskjellige hoffene hun oppholdt seg ved. Hun hadde ingen landområder hun hadde arvet i Europa og hadde fremmedgjort seg ovenfor familien ved å gå over til protestantismen. Noen militær erfaring hadde hun heller ikke. Under Christian 2.s to forsøk på å sikre full kontroll over Sverige, var Elisabeth blitt igjen i København, der hun styrte ved hjelp av Sigbrit.

Elisabeths rolle var å skaffe støtte og midler for den militære gjenerobringen. Det har likevel overlevd to brev der Elisabeth får direkte informasjon fra Christian 2. hær. Begge brevene er skrevet av Klaus Hermelig og er datert 4. april 1524 og 7. juli 1524. Dette er under Christian 2.s første forsøk på å gjenerobre landene og Elisabeth er fremdeles i Nürnberg når Hermelig skriver det første brevet. For Elisabeth var det gått noen måneder etter den fatale overgangen til protestantismen og familiens reaksjoner. Hermelig oppholder seg i Braunschweig lengre

¹³⁹ Gristwood (2017) s. 139.

nord i dagens Tyskland. I sitt brev forteller han om ankomsten og forhandlingen med adelsmennene Henrik Gøye og Nils Lykke. Begge disse to herrene var adelsmenn som i begynnelsen av eksiltiden støttet Christian 2. krav på den danske tronen. Dette brevet er med på å gi Elisabeth informasjon om hva som skjer lengre nord og hvem hun kan stole på. Det er svært lite Elisabeth kan gjøre med informasjonen i forhandlinger ved de europeiske hoffene. Det kan likevel ha gitt henne håp om at gjenerobringen var mulig. Hermeligs brev forteller om støtte i Norge og Danmark, samt at flere riddere har kommet fra København sammen med de to adelsmennene for å slutte seg til deres sak. Det viktigste for henne er at han forteller henne om at de har sendt en delegasjon til det Burgundiske hoffet. Hva det innebærer kommer han ikke inn på. Det har ikke overlevd et brev fra Elisabeth til Hermelig i denne perioden og de møttes ikke heller på denne tiden.

Det neste brevet han skriver til henne, har en mer desperat tone. Han oppholder seg nå i Bremen sammen med hæren. Det har gått litt over to måneder siden han sist skrev til Elisabeth og stemningen er drastisk forandret. Han er usikker på hvordan han bør gå fram og mener at viktig tid har blitt somlet bort. Han ønsker et klart svar på hva han skal gjøre og hva han skal forholde seg til. Det er igjen ikke overlevd noe svar fra Elisabeth, men ut ifra brev på denne tiden kommer det fram at Elisabeth er klar over at Henrik Gøye ikke har midler nok til å betale leiesoldatene. Hun sender på dette tidspunktet Klaus Perdersson og Antonius v. Metz for å forklare situasjonen til hennes tante Margrete. Slik som mange andre adelige kvinner på 1500-tallet var Elisabeth aldri på slagmarken, men spilte en viktig rolle for å skaffe midler og formidle informasjon. Det er derimot interessant at Hermelig skrev til Elisabeth om slike situasjoner. Det kan være at han følte at han ikke kom noen vei med Christian 2. eller at han følte at Elisabeth ville kunne hjelpe han. Det er ikke til å komme fra at Elisabeth hadde større påvirkningskraft enn Christian 2. ved de europeiske hoffene.

Siden Elisabeth døde så tidlig i eksiltiden er det vanskelig å si om hennes funksjon ville ha forandret seg innenfor det militære aspektet av gjenerobringen. Det mest sannsynlige er at hun ville ha fortsatt med å prøve å skaffe støtte fra de europeiske hoffene og formidlet informasjonen mellom parets allierte.

Møtene i Hamburg og Lübeck

I 1524 blir det prøvd på et forlik mellom Christian 2. og Fredrik 1. For det nye danske regimet var det viktig å få en løsning på problemet med den avsatte kongen. Trusselen om en invasjon fra sør var en realitet i København. Fredrik 1. klarte gjennom relativt fredelige forhold å avsette Christian 2., men han var også nødt til å ta i betraktning hvem han kunne skaffe seg støtte fra. Han var svært heldig med tidspunktet, siden begge av Elisabeths brødre og Christian 2.s beste håp var opptatt med andre konflikter. Karl 5. lå i krig med Frankrike og Ferdinand med tyrkerne. Elisabeth var ikke med på disse møtene, men hun er informert om dem og er med på å skaffe støtte til sin ektemann. Hennes oppgave var å sikre en keiserlig representant for Christian 2.. Det kommer ingen løsning ut av disse møtene. Mye av dette var på grunn av at Christian 2. insisterte på å bli gjeninnsatt som konge. Elisabeth mottok ingen brev som forteller henne i detalj om hva som foregår. Hun mottok senere et brev fra Albrecht von Mecklenburg. Han forteller at disse møtene ikke fikk noe resultat, men at de jobber med å få til et tredje møte i København.¹⁴⁰ For Elisabeth kunne disse møtene ha sikret en framtid for henne og barna. For Habsburgerne var det å prøve å sikre Hans den danske tronen og en bedre framtid for Elisabeth. Elisabeths egen tanker om dette vet vi ikke. Hun skrev ingen brev om saken, selv om hun mottok informasjon om møtene. Det må uansett ha vært et hardt slag for henne.

Oppsummering

Det vi ser er at Elisabeth spiller en viktig rolle i forsøket på gjenerobringen av landene. Det kommer fram at hun var mer aktiv i begynnelsen av eksiltiden, men ettersom årene går trappes dette ned. Dette har høyst sannsynlig mer med hennes svekkede helse å gjøre.

Christian 2. holder henne oppdatert i brevene sine. Det kommer godt fram at de er sammen om saken og at hennes familienavn blir brukt og at hun er en aktiv del av forhandlingene. Som vist i dette kapittelet var det vanskeligere for paret å få økonomisk og militær støtte utover i eksiltiden. Grunnen var som oftest mangel på evne til å kunne betale tilbake, eller, som i keiser Karl 5. tilfelle, at han så seg nødt til å føre krig på andre fronter. Elisabeths familie hjelper paret i den grad de kan, men religionsskiftet til paret skaper et skille eller direkte rift mellom dem. I forhandlinger om politiske og økonomiske saker prøver Elisabeth å formidle sin ektemanns sak, selv om det kommer tydelig fram at familien ikke liker Christian

¹⁴⁰ DN b 12 nr. 349.

2. Den viktigste allierte paret har i denne perioden er Elisabeths tante Margrete, men som med resten av hennes familie kommer det godt fram at hvis Elisabeth ikke var gift med Christian 2., så ville de ikke ha hjulpet.

Kapittel 4: Forholdet mellom Elisabeth og Christian

Innledning

Det er ikke til å komme fra at Christian 2. var en sentral figur i Elisabeths liv. De ble gift i 1514 og det var som tidligere nevnt det mest prestisjefylte ekteskapet for en nordisk konge. Livet deres sammen skulle derimot bli hektisk etter statskuppet i 1523. Elisabeth velger å gå i eksil med sin ektemann selv om Fredrik 1. gir henne tillatelse til å bli igjen i Danmark. Det er mange historikere som mener at dette ikke var av personlig grunner, men at det nye regimet var redd for relasjonene til Habsburgerne. Elisabeth og Christian 2. forhold er ikke diskutert i detalj. De fleste historikere er enige om at Elisabeth utviklet følelser for Christian 2., men deres forhold er ikke beskrevet som romantisk. Fra begynnelsen av ekteskapet er det tydelig at Christians 2. følelser for Dyveke skapte spenninger mellom ekteparet. Dette kommer fram ved at Elisabeth ikke ble gravid før etter Dyvekes død. Det må også understrekes at Elisabeth så vidt var blitt 13 år da hun giftet seg med Christian 2.

Under eksiltiden korresponderer paret og diskuterer planene for å gjenerobre Danmark og Norge. Dette forteller oss at paret reiste mye hver for seg. Dette gjør det mulig å danne seg et bilde av deres forhold til hverandre. Dette kapittelet vil se på forholdet mellom Elisabeth og Christian 2. Hvordan var deres ekteskap? Hadde de respekt for hverandre og hvordan forandret ekteskapet seg i eksiltiden?

Forskjeller i parets politiske bakgrunn og barndom

Parets oppvekst var svært forskjellige på mange punkter. Dette har mye å gjøre med deres stand og funksjon i samfunnet. Begge tilhørte den øverste delen av samfunnet. Den største forskjellen var at Elisabeth var kvinne og det ble forlangt andre ting av henne enn av menn, blant annet kunne hun ikke styre i sitt eget navn. Hun kunne være regent mens Christian 2. var utenlands. Hennes kjønn hadde ikke noe å si for Elisabeths personlighet eller om hun var eller ikke var det vi i dag omtaler som en sterk kvinne. Når en ser tilbake på historien må en ta med at kjønnsrollefordelingen var forskjellig. Som en ser i tidligere kapitler har ikke oppgavens hovedtema vært hva hun kunne og ikke kunne gjøre fordi hun var kvinne, men heller å se på hva hun har gjort og hvilke handlinger hun foretok seg. Det er ikke å komme fra at hennes kjønn er med på å bestemme hva hun kan og ikke kan gjøre, men det er viktig å ikke henge seg opp i dette slik at en ikke lenger ser personen Elisabeth.

Det var en vis aldersforskjell mellom ektefellene. Christian 2. ble født i 1481, mens Elisabeth ble født i 1501. Christian 2. var sønn av kong Hans og Christine av Sachsen. Det er ikke skrevet mye om Christian 2.s oppvekst. Det de fleste historikere har lagt vekt på er kong Hans unionspolitikk og at han klarte å sikre at sønnen skulle etterfølge han på de tre nordiske tronene etter hans død. Dette gjorde han gjennom håndfestning i de tre landene. Danmark var i 1487 det første landet som lovet å velge Christian som konge etter farens død. Deretter fulgte Norge i 1489 og Sverige i 1499. Kong Hans valgte også å fostre Christian 2. i en tid hos en kjøpmann ved navn Hans Bogbinder i København, noe som var uvanlig for den tiden. Det er diskutert om denne oppveksten hadde mye å si for Christian 2. handlinger da han senere tok tronen.¹⁴¹

Christian 2.s ungdomstid var ikke fredelig ettersom det var store spenninger i de nordiske landene. De fleste konfliktene i de tre landene kan spores tilbake til Christoffer av Bayern. Christoffer etterfulgte sin onkel Erik av Pommern som konge i 1440, men døde i 1448. Han hadde ingen barn og derfor ikke en direkte arving til tronen. De nordiske landene var i en vrien situasjon. Dette var den andre kongen på rad som ikke hadde en klar arving. Christoffer hadde selv alliert seg med det danske riksrådet for å avsette onkelen og skaffe seg tronen, ettersom onkelen selv ikke hadde en arving.¹⁴² Denne tiden var preget av usikkerhet om hva forholdet mellom landene var og det ble avtalt et fellesnordisk møte. I 1448 ble det et dobbelt kongevalg. Svenskene valgte en av sine egne landsmenn, Karl Knudson, til konge, mens det danske riksrådet valgte tilslutt Christian av Oldenburg.¹⁴³ Norge hadde i teorien en egen kandidat i Sigurd Jonsson, men i motsetning til sine naboer hadde de ikke kongevalg. I sin bok *Danmark-Norge 1380-1814 bind 1* skriver Esben Albrechtsen at det ikke er klart om han var ønsket eller ikke, men nordmennene valgte heller å se situasjonen an.¹⁴⁴ Denne situasjonen førte ikke i teorien til et brudd på avtalen mellom Sverige og Danmark fra 1438, men de to kongene konkurrerte nå om hvem som skulle ha kongedømme over Norge og Gotland.¹⁴⁵ Mens de to kongene kranglet over herredømme, var nordmennene opptatt med å diskutere hvem de skulle velge som konge. Det hadde dannet seg et svenskeparti og et

¹⁴¹ NBL: Christian 2.

¹⁴² NBL: Christoffer av Bayern.

¹⁴³ Albrechtsen (1997) s. 203-204.

¹⁴⁴ Albrechtsen (1997) s. 204.

¹⁴⁵ Albrechtsen (1997) s. 204.

danskeparti, men til slutt var det danskepartiet som hadde flertall i riksrådet.¹⁴⁶ Som svar på dette valgte Karl Knudson å angripe Norge for å sikre seg en posisjon i landet. Dette gikk ikke og i mai 1450 så svenske forhandlere seg nødt til å gi avkall på Karl Knudsons rettigheter i Norge og Christian ble kronet som norsk konge samme år.¹⁴⁷ Senere samme år kom det til en enighet mellom svenskene og danskene. Svenskene ga avkall på Karl Knudsons aggressive politikk og de forpliktet seg til et framtidig felleskap med danskene.¹⁴⁸ Begge kongene ble anerkjent, men etter at den første falt fra skulle landene enten velge den gjenlevende eller en ny kandidat.¹⁴⁹ Dette var en avtale mellom Sverige og Danmark. Norge hadde ikke en stemme i disse forhandlingene. Danmark skulle samme året inngå en separat avtale med Norge der landet skrev under på at Norge skulle være i union med danskene til evig tid.¹⁵⁰ Avtalen fra dette året skulle Christian 3. benytte seg av i 1536. Etter grevfeiden der nordmennene hadde havnet på den tapende siden, benyttet Christian 3. denne avtalen for å sikre seg makt.

Karl Knudson

Avtalen mellom danskene og svenskene falt ikke i god jord hos Karl Knudson og førte til en vedvarende konflikt mellom kongene som ikke løste seg før Karl Knudsons død i 1470 og hans nevø Sten Sture ble svensk riksforsstander. Albrechtsen beskriver denne hendelsen slik:

«For første gang i Kalmarunionens historie hadde en principielt unionsfiendtlig gruppe teget magten i et nordisk land. Med seieren på Brunkeberg grundlagdes Sturernes styre i Sverige som i sin tid skulle videreføres i Vasakongernes nationale kongedømme. Det var et farvel både til dronning Margrets centraliserende unionsmonarki og til det aristokratiske statsforbund mellom de nordiske riger.»¹⁵¹

Unionen hadde fått en ny funksjon, men drømmen om Kalmarunionen var ikke glemt av danskene. Da Christian 1. døde i 1481 var det en klar etterfølger i sønnen Hans. Det var derimot ikke avklart hvor mange av landene som ønsket han som kongen. Før farens død

¹⁴⁶ Albrechtsen (1997) s. 205.

¹⁴⁷ Albrechtsen (1997) s. 206.

¹⁴⁸ Albrechtsen (1997) s. 210.

¹⁴⁹ Albrechtsen (1997) s. 210.

¹⁵⁰ S. Imsen (2016) s. 47.

¹⁵¹ Albrechtsen (1997) s. 219.

hadde Hans blitt anerkjent som sin fars etterfølger i de tre nordiske landene og i hertugdømmene. I Danmark og Sverige ble han omtalt som utvalgt konge, mens i Norge hadde han tittelen rett arving til Norge.¹⁵² Hans vei til makten hadde en del hindringer. Fra norsk side ble det i 1481 inngått en avtale med Sverige for å sikre felles interesser, samt at de krevde å fremdeles beholde Båhus før forhandlinger om en håndfestning kunne finne sted. Dette gjorde at nordmennene ikke var tilstede ved valgmøtet i Kalmar den sommeren.¹⁵³ Svenskene, med Sten Sture i spissen, ønsket å utsette kongevalget. Selv etter Kalmarrecesen fra 1483 klarte Sture å hindre Hans fra å bli konge av Sverige i flere år, blant annet gjennom konfliktene med Akselssønnene. Kong Hans inngikk tilslutt en allianse med storfyrste Ivan, som lovet å støtte mot Sture.¹⁵⁴ Sture klarte å stå imot dette presset fram til 1497, da han led nederlag ved Rotebro. Sveriges opprør var ikke det siste i kong Hans regjeringstid. På norsk siden hadde det kommet en kandidat i Knut Alvsson. I denne perioden var det politisk uro i Norge. Landet ble presset inn i konflikten til de to andre landene. Albrechtsen skriver at grunnen til Alvsson opprør kan ha vært en blanding av et ønske om å knytte Norge og Sverige tettere sammen og personlige grunner i form av jordeiendommer.¹⁵⁵ Han er ikke en nasjonalhelt ifølge Albrechtsen, som mener at Alvsson var landsforræder ut ifra Magnus lagerbøters lov.¹⁵⁶ Opprøret førte til at kong Hans sendte Christian 2. til Norge som visekonge i 1506.

Christian 2. var farens etterfølger og ville være det tredje leddet i sin familie som skulle få kongetittelen. Han var 25 år da faren sendte han til Norge som visekonge. Der opererte han i hovedsak som Norges konge, og faren i København tok seg ikke av saker fra og om Norge. Det er også under dette oppholdet i Norge at Christian 2. møter to kvinner som skal få mye å si for han. I 1507 eller 1509 møter Christian 2. Dyveke og moren Sigbrit.¹⁵⁷ Christian 2.s tid som visekonge er preget av at norske menn i viktige stillinger ble byttet ut med danske. Et godt eksempel på dette er Akershus der Christian 2. avskjediger den norske Knut Knudson og gir stillingen til en dansk adelsmann og senere til den borgerlige Mattis Söfrenssen.¹⁵⁸ Christian 2. innførte også endringer som gav han mesteparten av makten i landet og hindret

¹⁵² Albrechtsen (1997) s. 247.

¹⁵³ Albrechtsen (1997) s. 249.

¹⁵⁴ Albrechtsen (1997) s. 264.

¹⁵⁵ Albrechtsen (1997) s. 268.

¹⁵⁶ Albrechtsen (1997) s. 268.

¹⁵⁷ Ersland (2000) s. 26.

¹⁵⁸ Albrechtsen (1997) s. 279.

riksrådet i å samle seg. Den samme utviklingen fant også sted innenfor kirken. Kong Hans hadde klart å få presset inn dansken Anders Mus som biskop av Oslo.¹⁵⁹ Christian 2. fikk gjort Erik Valckendorf til erkebiskop etter at han var blitt uenig med norske Gaute Iversson.¹⁶⁰

På samme måte som for Christian 2. er det lite av Elisabeth sin barndom som er dokumentert, men omstendighetene rundt hennes foreldre er godt kjent. Foreldrenes ekteskap var en halvdel av en avtale for å skape en allianse mellom Spania og Habsburgerne. Johanna og Philip ble gift, mens Philips søster Margreta giftet seg med Johannas bror og den spanske tronarvingen, Juan. Kun et av disse ekteskapene kan sies å være lykkelige og det var det som varte kortest. Kun et år etter ekteskapet ble inngått døde Juan. Margretas lidelse var ikke over. Hun var gravid, men barnet overlevde ikke. På grunn av dette hadde ikke det spanske kongeparet en klar arving. Isabella av Castille valgte Johanna som sin etterfølger, men Johanna skulle selv aldri regjere i Castille på annet enn papiret.

Johannas ekteskap med Philip den smukke var svært tragisk. I motsetning til sin søster fikk Philip seks barn, men forholdet var ensidig. Johanna var svært forelsket i sin ektemann, mens han ikke hadde roet seg selv etter sitt ekteskap. Johanna utviklet etterhvert en sykkelig sjalusi, som var så problematisk at det ble rapportert tilbake til foreldrene i Spania.¹⁶¹ Ved Isabellas død i 1504 blir Johanna utnevnt som regent av Castille.¹⁶² Noen måneder senere lot Philip seg utrope som konge over Castille og dro sørover. Han var derimot ikke mye likt og dør brått to år senere. Da Philip døde var dette et kraftig slag for Johanna, som nå var gravid igjen. Hun nektet å forlate sin ektemann, selv om han var død. Det som fulgt var en makaber reise. Johanna var fremdeles svært sjalu og nektet å la kvinner komme i nærheten av mannens kiste. I 1509 klarte Ferdinand å føre sin datter til borgen i Tordesillas utenfor Valladolid, der hun forble til sin død. Philips kiste ble plassert i klosteret ved siden av og Johanna hadde utsikt til den fra vinduet sitt.¹⁶³ På grunn av dette og de tidligere sjalusianfallene har Johanna i ettertiden blitt omtalt som Johanna den gale. På grunn av dette ble de fleste barna, blant annet

¹⁵⁹ Albrechtsen (1997) s. 279.

¹⁶⁰ Albrechtsen (1997) s. 279.

¹⁶¹ Lindqvist (2011) s. 196.

¹⁶² Lindqvist (2011) s. 198.

¹⁶³ Lindqvist (2011) s. 201.

Elisabeth, overlatt til tanten Margreta for oppdragelse. Eldstemann Karl var tronfølger til morens rike, men det var broren Ferdinand som ble igjen i Spania.

Elisabeth var oppvokst ved tantens hoff i Mechelen. Om hennes oppvekst er det skrevet svært lite. Hoffet var preget av kultur og lære. Elisabeth og hennes søsken hadde de beste lærerne som tanten kunne finne. Blant disse var Erasmus av Rotterdam og Ludovico Vives. Elisabeth hadde også en kommende pave som lærer, Hadrian Florison.¹⁶⁴ Om Elisabeth selv, har vi kun

Ferdinand, Karl, Eleanor, Elisabeth, Maria og Cathrine

Erik Valckendorf beskrivelse fra ekteskapsforhandlingene. Han skriver til Christian 2. at Elisabeth «er ædel, vis og dydig og synes alle dem af Eders Naades Folk, som Have set hende, dejlig og yndig» og fortsetter med at Elisabeth «Aldrig blive træt af at se paa Eders Portræt.»¹⁶⁵ En interessant person som ankom hoffet i 1513 var Anne Boleyn.¹⁶⁶ Om disse to unge jentene kjente hverandre er vanskelig å finne ut av. Elisabeth ble året senere

forlovet med Christian 2. Det er likevel interessant å vite at Elisabeth kunne ha møtt kvinnen som etter skulle tvinge hennes tante Katarina til skilsmisse. Men på dette tidspunktet var Elisabeth alt død.

Ekteskapsforhandlingene

Det er ikke til å komme fra at ekteskapet mellom Elisabeth og Christian 2. var et prestisjefylt ekteskap. Det var i 1513 at Christian 2. begynte å se seg om etter en kone og dronning. Christian 2. valgte å søke etter ektefelle hos Habsburger-familien. Habsburger-familien var på denne tiden den mektigste familien i Europa og med Christian 2. utenrikspolitikk var det ikke uventet at han søkte til dem. Det hjalp også at en habsburgers prinsesse ville ha en medgift på 250000 rhinsgylden. Ekteskapsforhandlingene fant sted i 1513, og det var gjennom onkelen, kurfyrste Fredrik av Sachsen at kongen kom i kontakt med keiser Maximilian 1.¹⁶⁷ I januar

¹⁶⁴ Pave Hadrian VI.

¹⁶⁵ Jørgensen, J og J. Skougaard (1910) s. 88.

¹⁶⁶ Gristwood (2017) s. 3.

¹⁶⁷ Hamre (1998) s. 106.

1514 ble det derfor sendt en delegasjon fra det danske hoffet til Maximilian 1., som oppholdt seg i Linz i Østerrike.¹⁶⁸ Forhandlingen endte med at Maximilian 1. godtok at Elisabeth skulle gifte seg med Christian 2. og at medgiften på 250000 rhinsgylden skulle utbetales i tre avdrag ved St. Hans-dag 1515, 1516 og 1518.¹⁶⁹

Det var et politisk ekteskap og Elisabeth var den personen som hadde minst å si i forhandlingene. Vi vet ingenting om hva hun personlig mente da hun fikk beskjeden om at hun måtte gifte seg med en person som var nærmere tjue år eldre enn henne. Det er derimot mye som tyder på at ikke alle i familien var like glade for dette ekteskapet. Her er det to personer som skiller seg ut, Karl 5. og Margrete, stattholder av Nederlandene. Margrete var nok den som tenkte mest på Elisabeths følelser, men hun så også konsekvensen for Nederlandene ved et slikt ekteskap. Medgiften skulle Nederlandene i hovedsak stå for. Dette var noe keiser Maximilian bestemte uten å forhøre seg med sin søster eller nederlandske adelsmenn. Medgiften var stor og skulle betales hovedsakelig i tre deler. Det som skjedde var at Christian 2. var misfornøyd da medgiften lot vente på seg. Han hadde allerede bestemt hva han skulle bruke den til. Som vi ser av foregående kapitler er dette et kjennetegn hos Christian 2. Han har det med å bruke penger han ikke har og planlegger før han har nok midler. Margreta var ikke imponert over niesens kommende ektemann. Spesielt ikke etter at Christian 2.s forhold til Dyveke ble kjent. Problemet var ikke at kongen hadde en elskerinne, problemet var hvor åpen han var i sin hengivenhet.¹⁷⁰ Dette var en av grunnene til at Margrete flere ganger forsinket Elisabeths avreise.

¹⁶⁸ Hamre (1998) s. 107.

¹⁶⁹ Hamre (1998) s. 107.

¹⁷⁰ Ersland (2000) s.27.

Karl 5.

Karl 5. var på dette tidspunktet ikke blitt tysk-romersk keiser. Denne tittelen skulle han ikke oppnå før etter søsterens giftermål. Politisk sett så det ikke ut til at han hadde noe problem med ekteskapet. Det var derimot Christian 2. han ikke likte. På lik linje med sin tante hadde Karl problemer med Christian 2.s forhold til Dyveke. At søsterens kommende ektemann kunne ha en elskerinne var ikke det som plaget Karl mest. Det var måten Christian 2. så åpenlyst favoriserte Dyveke og ikke ønsket å gi henne opp som fikk Karl til å rase. Mye av dette hadde med Karls barndom og oppdragelse. Han ble oppdratt sammen med Elisabeth hos tanten, men hadde også nettopp blitt ordensherre i ridderorden den gylne Vlies.¹⁷¹ Dyvekes stand i samfunnet hadde også

mye med saken å gjøre. Dyveke og hennes mor Sigbrit kom opprinnelig fra Nederlandene, men de var ikke en del av adelen. At kongen fremdeles holdt fast med denne kvinnen, selv etter at han skulle ekte Elisabeth, var ifølge Karl en fornærmelse overfor henne og hennes familie.¹⁷²

På grunn av familiens problemer med Christian 2. tok det tid før Elisabeth begynte på ferden til Danmark. I 1514 hadde hun blitt gift med Christian 2. via stedfortreder, men det var først året etter at hun skulle begynne ferden til Danmark. Christian 2. hadde sendt et reisefølge til henne. Blant disse var erkebiskop Erik Valckendorf, som ved ankomsten måtte forklare situasjonen med Dyveke til Elisabeths familie. Valckendorf ble nå satt i en kinkig situasjon. Han skrev til Christian 2. om problemet og rådet ham å kvitte seg med Dyveke. Christian 2. var rasende og Sigbrit la erkebiskopen for hat etter dette.¹⁷³ Elisabeth kom til slutt til Danmark 9. august samme år. Da hun ankom København hadde mange av bryllupsgjestene reist. Opprinnelig var bryllupet i Danmark 1.juli, men paret sa sitt ja 12. august.

¹⁷¹ Hamre (1998) s. 108.

¹⁷² Hamre (1998) s. 109.

¹⁷³ Hamre (1998) s. 109.

Christian 2. hadde ikke gitt opp Dyveke selv etter ekteskapet. Christian 2. oppførsel ble rapportert tilbake til Nederlandene av Elisabeths følgesvenner. Dette var kvinner som kom med den unge dronningen til København. De ble sendt tilbake etter at Christian 2. fikk vite at det var derfra habsburgerne fikk informasjonen. Det var ikke et urimelig krav, men det gjorde at Elisabeth plutselig var alene i et fremmed land hvor hun ikke kunne språket. Familien hennes på sin side brukte Christian 2.s oppførsel som et påskudd for å vente med å betale ut hele medgiften.

Livet ved det danske hoffet

Elisabeths liv ved det danske hoffet er ikke godt dekket med kilder. Det vi ser er at enkelte situasjoner skiller seg ut. Vi vet at Christian 2. skal ha gitt sin nye brud noen viktige oppgaver, men det kommer ikke fram i primære eller sekundære kilder hva disse var. Det er også lagt vekt på at Elisabeth skal ha hatt et godt forhold til Sigbrit og at Sigbrit skal ha tatt henne under sine vinger. Historikere har også ment at Sigbrit styrte gjennom den unge dronningen mens Christian 2. var på reise. Hvorvidt Sigbrit styrte gjennom dronningen er vanskelig å si. Det er ikke korrespondanse mellom dem, så beskrivelsen av forholdet deres har i høyeste grad blitt basert på andres meninger. Hovedsakelig fra adelen. Dette skaper et problem fordi Sigbrit ikke var godt likt ved det danske hoffet og har i ettertid fått skylden for det meste som gikk galt under Christian 2. regjeringstid. Det er derimot ikke usannsynlig at Elisabeth ble sterkt knyttet til Sigbrit. Sigbrit er blitt beskrevet som en kompetent og smart person, som beholdt stillingen sin etter at hennes datter og kongens elskerinne Dyveke døde.¹⁷⁴ Elisabeth var også vant med at en kvinne kunne ha en slik høy stilling innenfor hoffet. I hennes familie finner vi flere sterke kvinnelige skikkelser på både morssiden og farssiden. Hun ble også oppdratt av sin tante Margrete, som var stattholder i Nederlandene.

Det er også en mer praktisk grunn til at Elisabeth og Sigbrit ble nære venner eller som mor og datter. Sigbrit hadde vært sentral i mange politiske saker og hadde bedre oversikt enn Elisabeth om handlingsforløp og rutiner. Dette kan ha gitt Sigbrit stor makt over dronningen under Christians 2. felttog i Sverige. Under Christian 2. felttog i Sverige var det Elisabeth som styrte i København. Hun hadde også ansvaret da Christian 2. var i utlandet. Det er i denne situasjonen at noen historikere har ment at hovedsakelig Sigbrit styrte. Det er vanskelig å svare på en slik påstand. I boken *Med kjønnsperspektiv på norsk historie* legger Hilde Sandvik

¹⁷⁴ Ersland (2000) s. 28.

vekt på denne hypotesen.¹⁷⁵ Ut ifra handlinger som fant sted vet vi at Elisabeth gav bergenske handelsmenn enkelte rettigheter i denne perioden.¹⁷⁶ Dette kan bli sett på som et eksempel på Sigbrits makt over Elisabeth. Det må også tas i betraktning at Elisabeth var Christian 2.s regent, men kunne ikke ha drevet en annen politikk enn sin ektemann. Disse rettighetene ville ikke vært uvanlige for Christian 2. Det kan være at Sigbrit foreslo dem, men det er lite sannsynlighet for at Elisabeth ville ha gjort det hvis hun ikke trodde hun hadde mannens støtte. Sandvik prøver å heve fram kvinnerollen i historien og ville bruke Sigbrit som et eksempel på en kvinne som beholdt makten uavhengig av datteren. Derfor fokuserer Sandvik på det hun mener er hennes beste egenskaper og snakker nedlatende om datidens historier som hadde et annet perspektiv. Sigbrit blir enten framstilt som en smart kvinne i en mannsverden eller som en trollkone som hadde ansvaret for Christian 2. eksil. På grunn av dette perspektivet blir ikke Elisabeths evner viktig. Det er derimot kilder som viser hvor avhengig Christian 2. var av Sigbrit. I et brev til Elisabeth datert 19. oktober 1520 skriver han:

*«Kere frwe moi wide at ieg haffuer befallend Sibret noger erende at vnderwisse bede wij ether ati scer ther in till icke mer pa then tid Her dyr tid pa blech oc papir her med ether gud beffallendes screffwed vti Stocholm fredaghen nest for the xj^M iomfrue dag aar etc. mdxx
CRistiern etc.»¹⁷⁷*

¹⁷⁵ Sandvik (2010) s. 128.

¹⁷⁶ NBL Elisabeth.

¹⁷⁷ DN b.14 nr.281.

Christian 2. og Sigbrit

En av Elisabeths viktigste oppgaver var å føre slekten videre. Det er ikke til å komme fra at en kvinnes stilling på denne tiden var avhengig av at hun kunne produsere avkom og spesielt en eller flere sønner. Slekten gikk gjennom mannsleddet og det var ikke akseptert at en kvinne kunne styre på egenhånd. Skandinavia hadde hatt ett unntak med dronning Margrete som regjerte i Skandinavia selv etter mannen, sønnen og farens død, men dette var et unntak. Senere på 1500-tallet finner vi regjerende dronninger på de britiske øyene. Mary 1. og Elisabeth 1. Tudor av England og Mary Stuart av Skottland var alle monarker som regjerte i sitt eget navn, men dette var ikke alltid akseptert av samfunnet.

Kvinner ble sett på som mindreverdige og et problem som alle dronningene hadde var giftermål. Hvordan ville makten fordeles hvis dronningen giftet seg og hvem skulle hun gifte seg med? Dette ble viktige spørsmål for adelen i England da Mary 1. og senere Elisabeth 1. satt på tronen. Mary 1. Tudor hadde giftet seg med den spanske kongen Phillip etter at hun vant den engelske tronen. Denne avgjørelsen var nok mer religiøs fra Mary 1. side, siden hun ønsket å få England under katolsk styre igjen. Den engelske adelen fryktet at dette kunne føre til at England ville komme under Spania og protesterte mot dette ekteskapet. Elisabeth 1. valgte å ikke gifte seg. Hun tok med seg erfaringene fra søsterens jakt på ektefelle og valgte heller ikke å gifte seg med en engelsk adelig, siden dette kunne skape konflikter innad i

landet. Mary Stuart giftet seg først med den franske kongen Franz 2. og senere med sin fetter Henry, Lord Darnley.¹⁷⁸

Elisabeth 1. var den eneste som klarte å finne en balanse i sin regjeringstid og er i dag omtalt som jomfrudronningen. Hun blir vurdert som sterk kvinne som viste menn at kvinner også kunne regjere. Det som derimot ikke blir like mye omtalt er hva hun måtte ofre. For å holde landet stabilt valgte hun bort ekteskap og gikk i mot hva som var forventet av henne som kvinne. Som mange andre regjerende kvinne måtte hun balansere den maskuline og den feminine rollen.

Elisabeth av Habsburg ble aldri utsatt for disse dilemmaene, men presset for å produsere en sønn var hardt på alle adelige kvinner og det var også konsekvensene av ingen mannlig arving. En slik situasjon opplevde Elisabeths tante Katarina av Aragon som ble gift med Henrik 8. av England. Deres ekteskap er viden kjent siden det førte til Englands brudd med Roma og paven. En av hovedsakene til ekteskapsbruddet var mangelen på en sønn. Elisabeths andre tante Margrete hadde vært gift tre ganger og hadde ingen barn med noen av ektefellene. Elisabeth var heldig og paret fikk til sammen seks barn, hvor av fire var gutter. I motsetning til sin tante Katarina ser det ikke ut som Elisabeth har hatt problemer med spontanaborter, men som vanlig på denne tiden overlevde ikke alle barna barndommen.

En hendelse som oppstod rett etter Dyviks død blir gjerne brukt for å vise Elisabeths karakter. Da Dyveke døde i 1517 var kongen og Sigbrit overbevist om at hun var blitt forgiftet. Kongen anklaget adelsmannen Torben Oxe for drapet. Det er blitt diskutert om det i det hele tatt var snakk om et drap. Hva Dyveke døde av var ikke klart, men de fleste er enige om at Oxe var uskyldig.

Dette skal også Elisabeth ha trodd ettersom hun bønnfalte sin ektemann om å spare Oxe.

Elisabeth og Christian 2.

¹⁷⁸ NBL: Maria Stuart – skotsk dronning.

Elisabeth blir her beskrevet som både ung og sympatisk.¹⁷⁹ Det er ikke tydelig hva Elisabeths oppgaver ved det danske hoffet var.

Christians felttog i Sverige

Christian 2.s største drøm var å gjeninnføre og styrke Kalmarunionen. Den makten som de tre nordiske landene kunne gi ham samlet var viktig for Christian 2. Spesielt i forhold til hanseatene og handelen. Det er tydelig at Christian 2. var svært påvirket av handelsstanden. Det må også tas i betraktning at han så seg selv som konge over de tre landene. Han hadde allerede makt over Danmark og Norge men i Sverige var det andreledes. I motsetning til Norge hadde Sverige fremdeles en sterk adel. I god tradisjon var ikke disse glade for å ha en dansk konge. Makten i Sverige lå hovedsakelig hos riksforsanderer Sten Sture.

Christian ble valgt til konge i Sverige i 1520, men det er nå har han begått sitt store feilgrep. Han ønsket den delen av den svenske adelen som hadde stått på Sten Stures side eliminert. Problemet var måten han gikk fram på. Som i mange andre tilfeller tenkte ikke Christian 2. på konsekvensene. Han inviterte alle adelige til en stor fest i Stockholm i forbindelse med kroningen. Festlighetene endte med blod. Christian 2. beordret dørene lukket og massakren startet. Alle som Christian 2. så som sine fiender eller en fare for hans styre ble drept. Gustav Vasa, som senere skulle bli svensk konge, var ikke tilstede ved denne festen, men han mistet sine foreldre. Denne handlingen førte til opprør fra svensk side og i Danmark ble også adelen urolig. Mange mente at hvis noe slikt kunne skje i Sverige så kunne det skje i Danmark også.¹⁸⁰

Det kommer ikke fram hva Elisabeth mente om denne saken. Hun var blitt igjen i København for å styre mens ektemannen var på felttog. Christian 2. sender henne få brev i denne perioden. Hovedsakelig var det for å fortelle Elisabeth om hvor han var eller at han har gitt Sigbrit diverse oppgaver.¹⁸¹ Vi vet at hun hadde mye kontakt med Sigbrit på denne tiden og mange historikere har lagt vekt på at Sigbrit måtte ha hatt stor makt over den unge dronningen.¹⁸² Det kommer ikke fram hvor de hadde dette fra, men det er høy sannsynlighet for at dette kommer fra adelen. Adelen hadde lite til overs for Sigbrit. Uavhengig om hvem

¹⁷⁹ Albrechtsen (1997) s. 284.

¹⁸⁰ Aarebrot (2017) s. 69.

¹⁸¹ N. J. Erkdahl (1835) s. 144.

¹⁸² Sandvik (2010) s. 128.

som mente hva er det ikke usannsynlig at Elisabeth betrodde seg til Sigbrit. Sigbrit var tross alt en av hennes manns viktigste rådgivere.

Selv om Elisabeth aldri dro til Sverige sammen med Christian 2., skulle hun indirekte spille en rolle i felttoget. Christian 2. hadde håpet å bruke medgiften Elisabeth hadde med seg til å forene de tre landene under sitt styre. Denne medgiften skulle derimot bli betalt av Nederlandene og i tre avdrag. Nederlandene lot dette vente og Christian 2. så seg nødt til å innføre en skatt for å få råd til felttoget. I denne perioden skriver og Christian 2. til stattholderinne Margrete for å få det han mener de skylder han.¹⁸³ Forholdet mellom dem er fremdeles kjølig og Margrete vil aldri bli vennlig innstilt til han. Det er ingen brev fra Elisabeth til tanten på denne tiden. Om hun skrev brev så har ikke disse overlevd. Det var derimot ikke uvanlig for Christian å gå bak sin kones rygg hvis det var noe han ville. Dette ser vi mer tydelig under eksiltiden.

Christian og Elisabeth i eksil

Elisabeth valgte å dra i eksil med Christian i januar 1523. Dette var ikke uventet av henne, selv om hun fikk tilbud om å bli i Danmark. Historikere har skrevet at dette var et tilbud hun fikk i et møte med Fredrik 1.¹⁸⁴ Den vanligste vinklingen fokuserer på henne som en ærefull og pliktoppfyllende hustru. I virkeligheten var dette tilbudet et forsøk fra det nye regimet på å ikke komme på feil fot med den mektigste familien i Europa. Ut ifra kildene finner vi også ut at Elisabeth gikk gjennom en vanskelig tid på dette tidspunktet. Paret fikk til sammen seks barn, men kun deres to døtre overlevde foreldrene. Elisabeth skulle føde fire gutter og to jenter, av disse døde tvillingene i 1519 og i januar 1523 født hun parets siste barn. I et brev datert 20. januar 1523 skriver Christian til henne: «Kiere frwe, som i oss tiilscriffue, at i haffe fanget en deylige ung sön, gud alsommechtugeste were thess loff, ther ere wii möget glad tiil, oc saa at thet haffuer ganget ether well thet met.»¹⁸⁵ Lykken med et nyfødt barn var derimot kortvarig. Åtte dager etter fødselen døde den lille. Vi vet ikke hva Elisabeth følte i denne perioden, men det var ikke første gang paret hadde mistet et barn.

¹⁸³ N. J. Erkdahl (1835) s. 146 – 151.

¹⁸⁴ NBL Elisabeth.

¹⁸⁵ Allen (1854) s. 21.

Ut ifra kapittel 3 kommer det fram at Elisabeth var en aktiv del av gjenerobningsforsøkene. Hun hadde ikke ansvar for noen militær del av kampanjen, men brukte tiden på å skaffe støtte fra sine slektninger og til å skape forståelse for Christians 2. sak. Det største problemet for Elisabeth var at selv om familien ønsket å hjelpe henne og Christian 2. hadde mange av dem andre konflikter som tok mye av deres tid. Bland disse er ottomanene i øst og konflikten mellom Karl 5. og Frans 1. av Frankrike. Elisabeth hadde også problemer med at hun ikke alltid hadde oversikt over hvem Christian 2. skyldte penger og hvor mye midler paret hadde.

I kapittel 2 diskuterte jeg hvorfor den mindre kjente versjonen av Elisabeths død ikke stemmer. At hun døde i barselseng stemmer ikke, men fødselen av hennes siste sønn kan ha spilt en rolle for hennes helse de siste årene. Samme måned som hun føder barnet gjør adelen opprør mot kongen. Denne perioden av livet hennes er svært hektisk, og førte til stress for henne. Korrespondansen mellom paret styrker også en slik hypotese. I begynnelsen av eksiltiden er parets brev preget av arbeidet for å gjenerobre landene. Hverken Christian 2. eller de andre hun korresponderte med omtaler helsen hennes i detalj. Det er først i de siste månedene av hennes liv at vi ser hennes helse diskutert. I det siste brevet hun skriver vet hun at hun snart vil dø. Likevel bruker hun sine krefter på å forsikre sin tante om at alt er bra og ber henne ta vare på barna hennes og Christian 2. Elisabeth sier aldri noe negativt om ektemannen, men det kommer fram at hun ikke er enig med han i mange saker. Hennes siste brev bærer også preg av dette. Det kan nesten tenkes at hun mener at han trenger noen som kan passe på han etter hennes død. Christian var ikke uintelligent, men han var en drømmer som ikke alltid klarte å lese mellom linjene. Elisabeth arbeidet for å gjenerobre kongedømmene til hun døde og selv etter hennes død spilte hun en viktig rolle for Christian 2.s hærtog. Det var ved hjelp av hennes familie at Christian 2. til slutt kunne prøve å gjenerobre de tapte rikene.

[Parets respekt for hverandre](#)

Den mest vanlige oppfatningen av Elisabeth og Christian 2. forhold er at Elisabeth etter hvert ble glad i sin ektemann. Forholdet er på ingen måte beskrevet som en kjærlighetshistorie, slik som forholdet mellom Anne Bolyne og Henrik 8. av England. Det var også stor aldersforskjell mellom dem, samt at de hadde vokst opp i to vidt forskjellige samfunn. Det er vanskelig å snakke om noe forhold før Dyvekes død. Christian 2. var svært forelsket i Dyveke, og hadde

lite tid for sin brud. Protestene fra Elisabeths familien og det at Christian 2. sendte Elisabeths selskapsdamer tilbake til Nederlandene har nok vært med på å hindre et godt forhold mellom dem. Paret fikk seks barn, men dette var etter Dyvekes død. Det er også Elisabeth som Christian 2. sender for å forhandle med hennes familie. Elisabeth blir svært viktig for han under eksiltiden. Det er hun som ber familien om hjelp. Det er enklere å beskrive forholdet mellom den som et partnerskap. De hadde begge det samme målet om å gjenerobre landene.

Det er også vanskelig å finne ut hva Christian 2. mente om Elisabeth. Under eksiltiden er det mange eksempler på at han ikke hører på Elisabeth, spesielt i de tilfellene der hun oppfordrer han til å holde seg unna kreditorer. Han på sin side gir ikke Elisabeth den informasjonen hun trenger. Det er likevel mulig å finne et par som bryr seg om hverandre. Christian 2. og barnas sikkerhet er noe som er viktig for Elisabeth. Det må derimot understrekes at det virker som Elisabeth har mer respekt for sin mann, enn han har for henne.

Religion i forholdet

Kommer det fram om begge var like overbevist? I de fleste historiebøker får en et bilde av at de begge var like i sin overbevisning om den lutherske læren. De fleste historikere er enige om at Christian 2. ikke var en religiøs person, men en som likte hva protestantismen kunne si for hans makt.¹⁸⁶ Som vi ser i de forrige kapitlene blir religion lite diskutert av paret. Det kommer ikke tydelig fram om Elisabeth var klar over de problemene som kunne oppstå da de gikk over til protestantismen. Familien var ikke fornøyd, men vi ser at de fremdeles er villige til å gi paret, og senere Christian 2., støtte i gjenerobringene. Rent strategisk ville det være lurt for Habsburgerne å ha makt i Nord-Europa, men de så heller til parets sønn Hans, som var blitt tatt vekk fra foreldrene og oppdratt som katolikk. Christian 2. ser ut til å ha prøvd å bruke regionen som et maktmiddel, men for Elisabeth var det vanskeligere. Det er ingen brev der paret diskuterer deres standpunkt i denne saken. Det er derimot hint om at dette var et tema de diskuterte i det private.

¹⁸⁶ Aarebrot (2017) s. 56.

Paret og barna

Paret fikk seks barn sammen, men det var kun tre som skulle leve lengre en Elisabeth. I 1525, under et år før hun døde, tok Margrete barna ut av Elisabeths varetekt. Barna hadde i

Dorothea

begynnelsen av eksiltiden ikke vært med sine foreldre på tiggerrunden til ulike familiemedlemmer. De hadde hovedsakelig vært hos Margrete. Det er lite til ingen informasjon om barna i korrespondansen mellom ekteparet. Det er også kun Hans som blir nevnt av faren. De to døtrene spør han ikke etter i noen av brevene. Under eksiltiden var det ikke uvanlig at han ikke spurte Elisabeth om barna, siden de tidligere hadde blitt tatt fra henne. Den informasjonen vi får om barna i denne perioden finner vi i brev som Elisabeth skriver eller mottar. Det kommer fram at Elisabeth har skrevet til søstrene og spurt etter barnas ve og vel. Hun får også svar, men disse er ikke detaljerte. Vi kan derfor ikke få et godt bilde på hva de gjorde på denne tiden. Selv om ekteparet ikke diskuterer barna kommer det fram i de brevene Elisabeth mottar fra søstrene at hun savner barna. Margrets begrunnelse for å ta barna

vekk fra Elisabeth var religionen. Margrete hadde ikke godtatt Elisabeths religionsskifte og prøvde flere ganger å fri henne fra Luthers lære.¹⁸⁷

Av de tre barna som overlevde sin mor, var det jentene som skulle leve lengst. Selv om faren deres var den avsatte kongen av Danmark, ble begge godt gift. Dorothea ble gift med kurfyrst Fredrik, pfalzgreve ved Rhinen.¹⁸⁸ Hennes søster Christina var gift to ganger, først til hertugen av Milano, Francesco 2. Sforza, og etter hans død ble hun gift med hertugen av Lothringen. Francois.¹⁸⁹ Christina mottok også forespørsmål om ekteskap fra Henrik 8. av England. Mannen som i sin tid hadde vært gift med Elisabeths tante. Det er fra henne at sitatet kommer om at hun gjerne kunne gifte seg med ham hvis hun hadde hatt to hoder.¹⁹⁰ Deres

Christina

¹⁸⁷ NBL Elisabeth.

¹⁸⁸ NBL Elisabeth.

¹⁸⁹ NBL Elisabeth.

¹⁹⁰ Norton (2010) s. 24.

bror, Hans, var Habsburgernes beste kandidat for den danske tronen. Hans døde derimot i 1532.

Oppsummering

Elisabeth og Christian 2. forhold var komplisert. Det var ikke et kjærlighetsforhold ut fra dagens standard. Det er ikke tydelig hva Elisabeth mente om sin ektemann. Mange historikere har kommet fram til at hun etter hvert ble glad i sin ektemann. Det er nok en sannhet i dette, men det var ikke likeverdige. For Elisabeth var det hennes plikt å følge ektemannen. Hun fikk ikke bestemme hvem hun giftet seg med og var nødt til å stole på sine mannlige slektingers vurderingsevne og dømmekraft i valg av ektemake. Ekteskapet var i begynnelsen kun politisk. Det var stor aldersforskjell mellom partene.

Som for så mange andre ekteskap blant de adelig var målet å skaffe seg allierte og innflytelse. Elisabeths mening om ekteskapet var irrelevant. Vi ser derimot at hennes slektinger ikke hadde store tanker om Christian 2. og protesterte. Selv om Elisabeth var fra en mektigere familie enn Christian 2. hadde kongen en større mulighet til å velge ektefelle. Dette har med tiden de levde i, selv om arrangerte ekteskap i dag blir sett på som lite ønskelig.

Passet disse to personen sammen? En kan prøve å romantisere dette ekteskapet så mye som mulig, men det er ikke til å komme fra at Elisabeth kunne levd lengre og kunne vært mer lykkelig hvis hun hadde giftet seg med en annen person. Ekteskapet hennes er et godt eksempel på hvordan alliansebygging kan slå tilbake på en person eller familien. Christian 2. ble for habsburgerne den slektingen du ikke snakker om eller inviterer i selskap.

Det er vanskelig å se hvorfor keiser Maximilian gikk med på at slikt ekteskap. Christian 2.s rykte var ikke godt og han var en drømmer. Det var tydelig at adelen hadde store problemer med han, noe som bare forverret seg utover i hans regjeringstid.

I ettertid er det stor splittelse mellom historikere i de nordiske landene om Christian 2.s karakter og hans ideer. Dansker som Allen er positivt innstilt og kaller han en mann forut for sin tid. Svenskene omtaler han fremdeles som Christian Tyrann. Ut fra deres historie med Stockholms blodbad er det lett å se hvorfor de har problemer å se han i et annet lys. Norge er mindre interessert i Christian 2. og er relativt splittet i synet på han. Uansett hvordan vi ser på

han er det ikke til å komme fra at Christian 2. kanskje var lite fordelaktig for Elisabeth. Uansett om hun ble glad i han eller ei, gav ekteskapet med han henne nesten bare sorger. Hadde hun ikke giftet seg med Christian 2. er det mindre sannsynlig at hun ville ha gått over til protestantismen. Hun ville hatt mindre pengeproblemer og et bedre forhold til familien. I historien om Elisabeth er det vanskelig å se på Christian 2. som noe annet enn skurken eller som et barn i en voksen manns kropp.

Kapittel 5: Oppsummering og konklusjon

Innledning

Hovedoppgaven har vært å finne ut hvem Elisabeth var ut ifra de kildene som er igjen. Mange av disse er i form av brev og er datert hovedsakelig fra eksiltiden. I kapittel 1 stilte jeg spørsmålene Hvem var hun? Hva var hennes rolle i eksiltiden? Hvor viktig var religion for henne? Hvilken, om noen, politisk og administrativ rolle spilte Elisabeth av Habsburg under eksiltiden? Disse spørsmålene har jeg prøvd å svare på ved å dele Elisabeths liv inn i tre ulike emner. Hvert kapittel i denne oppgaven har tatt for seg et aspekt av livet hennes. Er det etter dette mulig å gi et godt bilde av Elisabeth?

Var religion viktig for Elisabeth?

Et spørsmål som har stått ubesvart i historieskrivingen er Elisabeth og hennes forhold til religion. Mye av tidligere historieskriving har ikke lagt vekt på at Karl 5. søster med overlegg gikk over til protestantismen. I Karl 5. kamp mot Luther diskuteres hennes overgang svært sjelden og oftest blir dette omtalt som en anekdote. Det er få som er interessert i hva dette kunne si for Karl 5. og hans familie. Hadde Christian 2. klart å gjenerobre rikene ville han nok ha prøvd å innføre reformasjonen i landene. Selv om dette ikke skjedde er det rart at så lite er blitt skrevet om saken. I kapittel 2 ser vi at det er Ferdinand som reagerer på søsterens overgang med sinne. Margrete er også misfornøyd og bruker resten av Elisabeths liv på å redde henne fra Luthers lære. Selv om Elisabeth velger å fortelle verden at hun er protestant, velger familien å hjelpe.

Det interessante er likevel ikke familiens reaksjon eller konsekvensen dette kunne ha for støtte fra dem, men Elisabeths holdning til saken. Den holdningen vi finner i brevene mellom paret, tyder på at Elisabeth ikke så på religion som et hinder for gjenerobringen. Hun skriver til Christian 2. at broren og svigerinnen raste etter at hun mottok nattverden på Luthers vis, men det er ikke hovedfokuset i brevet hennes. Det er derfor mulig å tro at for Elisabeth var religion noe mellom henne og Gud. Dette kan forklare hennes mangel på interesse for familiens meninger om hva hun skal og ikke skal tro. Elisabeth kunne ha levd hele livet sitt uten å røpe til familien at hun var blitt protestant. Hun kunne også ha valgt å fortelle dem det uten å gjøre det offentlig. I et brev før hun ankommer Nürnberg, skriver Christian 2. at hun selv må velge om hun vil motta nattverden på luthersk vis. Hennes handlinger gir derfor inntrykk av at dette

var hennes egen mening. Det må også tas i betraktning at hun kan ha blitt påvirket av menneskene rundt henne. Før hun reiser til Nürnberg er hun gjest hos Christian 2. søster Elisabeth og disse kvinnene får et godt forhold.

Hvorfor så få historikere har skrevet om Elisabeths overgang til protestantismen, er enklere å forstå når en ser hvor lite av livet i eksil hun bruker på religion. For henne er gjenerobringen viktigere enn hvilken religion hun hadde. For henne var dette en privatsak.

Hva var hennes rolle i gjenerobringen?

Elisabeths rolle i gjenerobringen av landene har alltid vært vag i historieskrivingen. De fleste historikere har skrevet at hun var en viktig støttespiller for Christian 2. og at det var ydmykende for henne å nærmest måtte tigge om hjelp. Alt dette stemmer, men det er mange elementer som ikke er tatt med. Elisabeths rolle var hovedsakelig å skaffe Christian 2. midler for gjenerobringen. Hun var også den av paret som var enklest å få tak i. Dette gjorde at hun ble satt i mange ubehagelige situasjoner, når kreditorer ønsket pengene sine tilbake. Dette er godt reflektert i brevene, der hun flere ganger forteller Christian 2. om sine opplevelser og hvem han personlig må holde seg unna. Det er også i begynnelsen av eksiltiden at hun er mest aktiv. Når helsen begynner å svikte slutter hun å reise rundt.

Det er tydelig at Elisabeth arbeider for saken med de midlene hun har og at religionsskiftet ikke hindrer henne i dette. Hun er konstant i kontakt med ektemannen, men etter hvert som pengene forsvinner begynner hun å bli redd for kreditorer og hvem hun kan stole på. Et problem for henne er mangel på lojale sendebud. Dette kan bli reflektert i hennes brev til Christian 2. Det største problemet med Elisabeth er at hun ikke skriver mer enn det nødvendige i sine brev og vil heller møte ektemannen personlig og diskutere saker. Denne forsiktigheten kan ha med redselen for at informasjon kunne komme på avveie. Hun virker ikke paranoid i denne saken, men det er tydelig at det plager henne. Det kommer også godt fram at Elisabeth er bedre å lese personer enn Christian 2. Hennes kontekst og innsikt var definitivt svært viktig for Christian 2. og hun klarer å skaffe midler fra dem hun snakker med. Hun hadde derfor en svært viktig rolle i begynnelsen av eksiltiden.

Hva var forholdet mellom Elisabeth og Christian 2.?

Det er ikke mulig å si at paret hadde et forhold før Dyvekes død i 1517. Dette var også en periode av livet til Elisabeth der hun ble isolert fra familien etter at Christian 2. sendte hennes selskapsdamer tilbake til Nederlandene. Etter Dyvekes død er det fremdeles vanskelig å si hva forholdet mellom ektefellene var. I brevene skrevet av Christian 2. til Elisabeth i tiden før eksiltiden finner vi ikke et forelsket par, men et par som er gift for å sikre fremtiden for familien og rikene. Christian 2. er lykkelig for hvert barn Elisabeth føder, og forhører seg gjerne med leger for å sende tips tilbake til Elisabeth. Brevene mellom dem i tiden før eksiltiden gir heller et godt bilde på hvor avhengig Christian 2. var av Sigbrit. Forholdet mellom partene er en viktig del i eksiltiden, men i sin rolle som dronning av de nordiske landene er hun overskygget av sin mann og av Sigbrit.

Det er først under eksiltiden at det er mulig å snakke om et forhold mellom Elisabeth og Christian 2.. Fra kongens side virker det som han respektere dronning Elisabeth, men han er dårlig til å gi henne informasjon og til å høre på hennes råd. Det er et bånd og en form for respekt mellom partene, men det er grunnlag for å si at Elisabeth var mer glad i Christian 2. enn han var i henne. Personlighetene deres er også svært forskjellige. Ut ifra brevene er Christian 2. mer positiv, mens Elisabeth er mer av en realist. Hun har et snev av tunnelsyn i arbeidet med gjenerobringen av landene, mens Christian 2. kun ser målet og ikke reisen. Påstanden om at Elisabeth til slutt ble glad i sin ektemann er definitivt sann, men det er vanskelig å få et godt bilde at hva Christian 2. mente.

Hvem var Elisabeth?

Norsk biografisk leksikon beskriver Elisabeth på følgende måte:

«Elisabeth var tidlig moden og beskrives som yndig og tekkelig. Hennes utseende var tiltalende, men hun hadde arvet den berømte habsburgske underleppe, noe som gjorde at hun ikke ble oppfattet som direkte vakker. Men hun hadde andre godt egenskaper, som godhjertethet, forstand og stor handlekraft. Hun bar sin skjebne som landflyktig med verdighet og mot og framstår som en edel skikkelse.»¹⁹¹

Elisabeth av Habsburg

Dette sitatet gir gjenklang i andre beskrivelser av Elisabeth. I historieskrivningen er hun framstilt som en tragisk skikkelse, med enten en drømmer eller tyrann som ektemann. Det er mye som stemmer her, men dette er en framstilling som legger vekt på det tragiske ved hennes liv. Det er ikke til å komme fra at livet hennes var et kort og i høyeste grad tragisk. Det må derimot ikke undervurderes hvor viktig hun var i Christian 2. forsøk på å gjenerobre landene.

Elisabeth hadde mange roller i sitt liv. Hun var en datter, niese, søster og mor. Men hun var også en dronning som hadde allierte på kontinentet og en stor medgift. Hun var en mor som ble fratatt barna sine på grunn av at hun hadde en annen tro enn familien. Men den viktigste rollen hun hadde var Christian 2.s største støttespiller. Hennes liv var tragisk, men hun gjorde det beste ut av det. Den viktigste egenskapen Elisabeth hadde var at hun klarte å rette seg etter den situasjonen hun var i. Når selskapsdamene hennes blir sendt bort, lærer hun seg dansk og finner sin rolle i landet hun var dronning av. Det er denne egenskapen som har gjort at ettertiden har sett på henne i et bedre lys enn Christian 2.

¹⁹¹ NBL Elisabeth.

Appendiks

Kildesamlinger

Allen, C. F. 1854. *Breve og aktstykker til opplysning av Christiern den Andens og Fredrik Den Førstes Historie*. København

Kalkar, Chr. H. 1845. *Aktstykker, henörende til Danmarks Historie i Reformsjonstiden, samlede af udenlandske archiver*. København.

Ekdahl, N.J. 1835. *Christiern IIs arkiv I Handlingar rörande Severin Norby och de under hans ledning ståande krigsföretagen mot Sverige*. Stockholm

Digitale kilder

Arkivportalen, hentet fra:

<http://arkivportalen.no/side/forside;jsessionid=eKIRb5ycO9JqQX1k9V9IjIRS>
(17.11.15)

DP=Dokumentasjonsprosjektet, *prosjektdirektiv*, hentet fra:

<http://www.dokpro.uio.no/organisasjon/Prosjektdirektiv.html> (17.11.15)

DP=Dokumentasjonsprosjektet, *Middelaldermateriale*, hentet fra

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/om_dn.html (17.11.15)

DN=Diplomatarium Norvegicum XI-XVIII Hentet fra:

http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html (17.11.15)

NBL= *Norske Biografisk leksikon*, hentet fra <https://nbl.snl.no/> (12.05.2019).

SNL= *Store Norske leksikon*, hentet fra <https://snl.no> (12.05.2019).

NBL Elisabeth <https://nbl.snl.no/Elisabeth> (12.05.2019).

SBL Christian 2. https://nbl.snl.no/Christian_2 (12.05.2019).

SNL Christian 2. https://snl.no/Christian_2 (12.05.19).

SNL Elisabeth - kurfyrstinne av Brandenburg [https://snl.no/Elisabeth -
kurfyrstinne av Brandenburg](https://snl.no/Elisabeth-_kurfyrstinne_av_Brandenburg) (12.05.2019).

SNL Christoffer av Bayern https://nbl.snl.no/Christoffer_Av_Bayern (12.05.2019).

Litteratur

- Aarebrot, Frank og Evjen, Kjetil. 2017. *Reformasjonen - den store historien*. Bergen.
- Albrechtsen, Esben. 1997. *Danmark -Norge 1380-1814 Fællesskabet bliver til Bind 1 1380-1536*. København.
- Bonney, Richard. 1991. *The european dynastic states 1494-1660*. Oxford
- Benedictow, Ole Jørgen. 1987. *Norges historie bind 5: Fra rike til provins 1448-1536*.
- Berg, Sigrun Høgetveit. 2017. *Reformasjonen*. Oslo.
- Duggan, Anne. 2002. *Queens and queenship in the medieval Europe*. Woodbridge
- Ersland, G. A. 2000. Den Bergenske Dyveketradisjonen. I *Historie – populærhistorisk magasin nr. 4*. Bergen.
- Fox, Julia. 2011. *Sister queens – Katherine of Aregon and Juana, Queen of Castile*. London
- Gristwood, Sarah. 2017. *Game of queens; the women who made sixteenth-century Europe*. United Kingdom.
- Hamre, L. 1998. *Norsk politisk historie 1513-1537*. Oslo.
- Hopp, Zinken. 1957. *Hvem er hvem i kongerekken: fra Harald hårfagre til Håkon VII*. Bergen.
- Imsen, Steinar. 1991. *Våre dronninger: fra Ragnhild Eriksdatter til Sonja*. Oslo.
- Imsen, Steinar. 2016. *Da reformasjonen kom til Norge*. Oslo.
- Isaksen, Trond Norén. 2015. *Norges krone – kroninger, signinger og maktkamper fra sagatid til nåtid*. Oslo.
- Jørgensen, J og J. Skougaard. 1910. *Danske dronninger*. København.
- Lade, H. 1945. *Norges konger og dronninger i tusen år*. Oslo.
- Lindqvist, Herman. 2011. *Historien om Spania*. Oslo.
- Lynch, Joseph H. og Adamo, Phillip C. 2014. *The medieval Church*. Routledge.
- Norwich, John Julius. 2016. *Four princes: Henry VIII, Francis I, Charles V, Suleiman the Magnificent and the obsessions that forged modern Europe*. United Kingdom.
- Norton, Elizabeth. 2010. *Anne of Claeves -Henry vii`s discarded bride*. Amberley
- Rublack, Ulinka. 2005. *Reformation Europe* United Kingdom.
- Rasmussen, Tarald og Thomassen, Einar. 2002. *Kristendommen – En historisk innføring*. Oslo.
- Rasmussen, Tarald og Tjørhom, Ola. (red.). 2017. *Reformasjonen i nytt lys*. Oslo.
- Schilling, Heinz. 2016. *Martin Luther – rebell i en brytningstid*. Oslo.

- Sandvik, Hilde 2010. Del II Tidlig moderne tid I Norge. 1500-1800 Statens vekst. I Blom, Ida og Sølvi Sogner (red.). *Med kjønnsperspektiv på norsk historie*. Oslo
- Stjerna, Kirsi. 2009. *Woman and the reformation*. Blackwell publishing.
- Torp, A og L. S. Vikør. 2014. *Hovuddrag i norsk språkhistorie*. Oslo.
- Venge, Mikael. 1972. *Christian 2.s fald- spillet om magten i Danmark januar-februar 1523*. Odesnes.
- Wiesner-Hanks, Merry E. 2015 *Early modern Europe 1450-1789*. United Kingdom.
- Whaley, Joachim. 2012. *Germany and the Holy roman empire volume 1: Maximillian I to the Peace of Westphalia 1493-1648*. Oxford.
- Wiesner-Hanks, Merry E. 2013. *Early Modern Europe 1450-1789*. United Kingdom.

Illustrasjoner¹⁹²

- s. 10. Martin Luther, portrett av Lucas Cranach d.e.
- s. 12 Fredrik av Sachsen, portrett av Lucas Cranach d.e.
- s. 25 Gustav Vasa, portrett av Lorens Pasch d.y.
- s. 27 Fredrik 1., portrett Jakob Binck.
- s. 28 Christian 3., portrett av ukjent kunstner.
- s. 50 Margrete av Østerrike, portrett av Jean Hey.
- s. 57 Treskulptur av Knut Knudson, av Bernt Notkes.
- s. 62 Karl 5. portrett av Barend van Orley.
- s. 71 Dorothea portrett av kunster ikke oppgitt. Det nationalhistoriske museum på Fredriksborg, Hillerød.
- s. 71 Christina av Danmark portrett av Hans Holbein
- s. 77 Portrett av Elisabeth, kunstner ikke oppgitt. Muzeum Narodowe, Krakow.
- s. 65 Kristian 2. gjennomgår tollregnskapene med Mor Sigbrit maleri av Kristian Zahrtmann.
- s. 66 Kristian 2. undertegner dødsdommen over Torben Oxe, maleri av Eilif Peterssen.
- s. 60 Barna til Philip den smukke og Johanna av Castlie. Tempera på panelet, Museo de Bellas Artes, Toldeo, Spania

¹⁹² Alle bildene brukt i oppgaven er tatt fra sekundærlitteratur.

Kart

The Kreise of the Holy Roman Empire c. 1512, Wahaley, Joachim. 2012. *Germany and the Holy roman empire volum 1: Maxmilian I to the Peace of Wastphallia 1493-1648*. Oxford